

J. P. TRAP

KONGERIGET  
DANMARK

FJERDE OMARBEJDEDE UDGAVE

PAA GRUNDLAG AF DEN AF H. WEITEMEYER UDGIVNE 3. UDGAVE  
OG UNDER MEDVIRKNING AF VIDENSKABSMÆND, FAGFOLK OG  
STEDLIGE MEDDELERE FRA ALLE LANDETS EGNE

UDGIVET AF

GUNNAR KNUDSEN

I. BIND

INDLEDENDE BESKRIVELSE AF DANMARK

KØBENHAVN OG FREDERIKSBERG

KØBENHAVN 1929

G. E. C. GADS FORLAG

(FREDERIK GAD)

## KØBENHAVN OG FREDERIKSBERG.

|   | Pag. |
|---|------|
| I. INDLEDNING .....   | 201  |
| Beliggenhed p. 201. Grænser og Omegn p. 202. Oprindelse, Udvikling,<br>Kvarterer p. 204. Færdselsaarer p. 208. Anlæg p. 215. Udstrækning og<br>Areal p. 220. Finansielle Forhold p. 221. Administrative Forhold p. 224.<br>Inddeling i Kvarterer p. 225.  |      |
| II. BYGNINGER OG INSTITUTIONER.....   | 228  |
| <i>Kirker, Kapeller m. m., Kirkegaarde</i> .....  | 228  |
| Kirker under Vor Frue Provsti p. 228. Kirker under Holmens Provsti p. 263.<br>Kirker under Vestre Provsti p. 287. Kirker under Frederiksberg Provsti<br>p. 296. Skt. Nicolai Kirkebygning p. 303. Kirker for Menigheder udenfor<br>Folkekirken p. 306. Kirkegaarde p. 321.  |      |
| <i>Slotte og Palæer</i> .....   | 327  |
| Christiansborg p. 327. Rosenborg p. 346. Amalienborg p. 354. Prinsens<br>Palæ p. 360. Charlottenborg p. 364. Frederiksberg Slot p. 372.   |      |
| <i>Administrations- og Retsbygninger</i> .....  | 378  |
| Ministerialbygninger p. 378. Arkiver p. 380. Raadhuse p. 385. Retsbyg-<br>ninger p. 397. Politbygninger p. 402.   |      |
| <i>Undervisningsanstalter og Skoler</i> .....   | 405  |
| Universitetet og dertil knyttede Institutioner p. 405. Kollegier p. 421. Poly-<br>teknisk Lærestalt p. 429. Landbohøjskolen p. 433. Andre Stats-Lærestal-<br>ter p. 437. Seminarier p. 442. Tekniske Skoler p. 443. Handelsskoler p. 446.<br>Husholdningsskoler p. 448. Idræt p. 450. Statens højere Almenskoler p. 452.<br>Kommunale Skoler p. 455. Private Børneskoler p. 464. Abnormskoler p. 471. |      |
| <i>Biblioteker og videnskabelige Institutioner</i> .....  | 475  |
| <i>Museer</i> .....   | 486  |
| <i>Teatre</i> .....   | 502  |
| <i>Hospitals- og Forsørgelsesvæsen</i> .....  | 508  |
| Statshospitaler p. 508. Kommunale Hospitaler p. 516. Amtssygehus p. 527.<br>Private Hospitaler p. 528. Andre Institutioner under Sundhedsvæsenet p. 534.<br>Kbh.s Forsørgelsesvæsen p. 536.   |      |
| <i>Stiftelser og Velgørenhedsinstitutioner</i> .....  | 542  |
| Stiftelser som henhører under Foreninger og Lav p. 542. Andre Stiftelser<br>p. 552. Asylter, Børne- og Optagelseshjem p. 561. Andre velgørende In-<br>stitutioner p. 566.   |      |



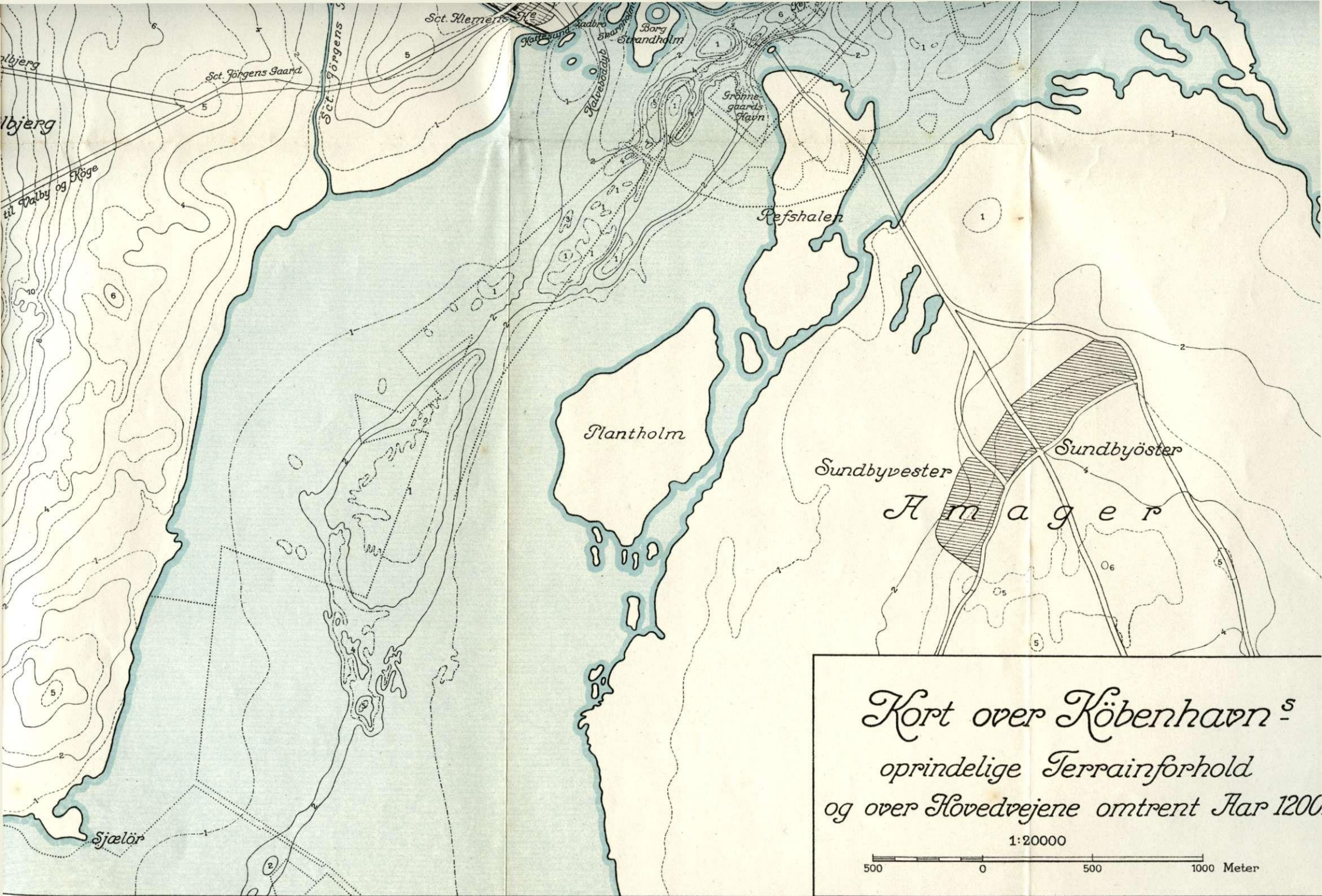
|  | Pag. |
|--|------|
| <i>Hær og Flaade. Militære Etablissementer</i> .....   | 568  |
| Landbefæstning p. 568. Søbefæstning p. 570. Orlogsværftet og Flaadestationen p. 571. Chr. IV's Tøjhus p. 577. Kastellet p. 580. Kaserner p. 582. Militære Institutioner p. 583.  |      |
| <i>Københavns Havn</i> .....   | 585  |
| Frihavnen p. 588. Toldhavnen p. 592. Besejling og Udnyttelse p. 607.   |      |
| <i>Børsen</i> .....  | 608  |
| <i>Pengeinstitutter</i> .....  | 611  |
| Banker p. 611. Sparekasser p. 617. Kredit- og Hypotekforeninger p. 619. Forsikringsselskaber p. 621. Andre Pengeinstitutter p. 627.  |      |
| <i>Trafik- og Kommunikationsvæsen</i> .....  | 631  |
| Post- og Telegrafvæsen p. 631. Rederier p. 635. Jærnbaner p. 637. Sporveje p. 645.   |      |
| <i>Hoteller</i> .....  | 647  |
| <i>Foreningsbygninger</i> .....  | 649  |
| <i>Dagblade</i> .....  | 661  |
| <i>Kommunale tekniske Anlæg</i> .....  | 663  |
| Vandforsyning p. 663. Belysningsvæsen p. 669. Kloakvæsen p. 674. Vejvæsen p. 679. Torvevæsen p. 681. Brandvæsen p. 686. Politivæsen p. 689. Badeanstalter p. 692.  |      |
| <i>Parker og Lystanlæg m. m. Monumenter</i> .....  | 694  |
| <i>Gamle Huse</i> .....  | 712  |
| III. BEFOLKNINGS-, ERHVERVS- OG BOLIGFORHOLD m. m. ....  | 727  |
| <i>Befolknings- og Erhvervsforhold</i> .....   | 727  |
| <i>Bolig-, Leje- og Ejendomsforhold</i> .....  | 731  |
| <i>Større Fabrikker og industrielle Anlæg</i> .....  | 733  |
| <i>Handels- og Søfartsforhold</i> .....  | 749  |
| IV. HISTORIE .....   | 758  |
| Københavns Terrænforhold og ældste Udvikling p. 758. Det middelalderlige København p. 762. Byens Kirker, Klostre og Gilder i Middelalderen p. 769. Fra Reformationen til den store Ildebrand p. 773. København 1728-1800 p. 788. København 1800-1850 p. 793. København 1850-1900 p. 796. København i det 20. Aarhundrede p. 802. |      |
| <i>Frederiksberg</i> .....   | 807  |
| <i>De gamle Landsbyer paa Hovedstadens Omraade</i> .....   | 813  |
| <i>Litteraturfortegnelse</i> .....   | 816  |
| De vigtigste Skrifter, der vedkommer Københavns og Frederiksbergs Topografi og Historie p. 816. De vigtigste Værker og Samlinger, der vedkommer Topografien for hele Landet eller større Dele af det p. 821.   |      |

#### BILAG.

*Kort over København og Frederiksberg*, i 2 Blade.

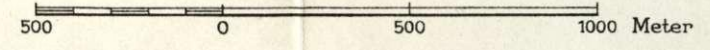






*Kort over Köbenhavn<sup>s</sup>  
oprindelige Terrainforhold  
og over Hovedvejene omtrent Aar 1200*

1:20000







Lersjøen

Gjøvik

Opstern

Sct. Jørgens Bæk

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna

Sct. Verna





København fra Landsiden. Paa Fr. II's Tid. Efter Braunius.

#### IV.

### Historie.

#### Københavns Historie, navnlig med Hensyn til den topografiske Udvikling.

##### Københavns Terrænforhold og ældste Udvikling.

Naar man betragter Terrænforholdene igennem Aartusindernes Løb, vil det vise sig, at de stadig er underkastet Ændringer, Hævninger og Sænkninger, saaledes at Fordelingen af Land og Vand og dermed af Kystlinierne varierer stærkt i Tidens Løb. I den Periode af Stenalderen, der karakteriseres af Egeskovene, var Sjælland landfast med Skaane paa Strækningen mellem København og Malmø. Paa den Tid var der tørt Land i Københavns Frihavns Terræn. Ved en lille Bæk havde Stenalderfolket opslaaet sin Boplads og efterladt Flækker, Skrabere og lignende Stenredskaber.

Derefter sænkedes Landet betydeligt og hævedes paany, saaledes at Kystlinien for den dybeste Sænkning paa Byens Grund nu ligger c. 2,5 m over daglig Vand.

Indenfor den historiske Tid er Terrænformer og Kystlinier i Københavns Omegn dog ikke undergaaet store Forandringer fra Naturens Haand, men meget betydelige fra Menneskets Indgriben. En stor By vil gennem Afgravninger og især gennem Opfyldninger fremkalde saa store Ændringer i Terrænforholdene, at man kun gennem en nøje Undersøgelse og Opmaaling kan vinde Klarhed over disses oprindelige Former. Resultatet af saadanne Undersøgelser og Opmaalinger er givet paa det særlige Kort over Byens ældste Terræn- og Bebyggelsesforhold.

Den oprindelige Kystlinie paa Sjællandssiden laa mod N. ved *Rosbækkens* Udløb i Sundet c. 170 m Ø. for Strandvejen og løb herefter omtrent langs Strandboulevarden mod S. til Kastellet og efter en svag Bøjning videre omtrent i en ret Linie til Hjørnet af Toldbodgade og Nyhavn. Herfra gik Strandlinien V. over, tæt S. for Vingaardsstræde, langs Gammel Strand, Magstræde, S. for Løngangsstræde til Raadhuset, hvor den dannede en lille Indskæring. Derfra forløb Kysten i en



rundet Bue til Tietgensbroen og videre mod V., krydsende Halmtorvet og Sønder Boulevard, og sluttelig mod S., omtrent parallelt med og c. 370 m Ø. for Enghavevej indtil Kongens Enghave.

Indenfor Kysten hæver Terrænet sig paa den gamle Bydels Omraade i en jævn og langsom Stigning til en lav Bakke, hvis højeste Kam i Egnen V. for Nørregade naar op til lidt over 8 m, og derfra falder det atter ned i den Lavning, hvor nu Søerne findes. Denne Dal er oprindelig et Engdrag, højest og smallest ved Østerbrogade og lavere og bredere, jo længere man kommer mod S. I dette Engdrag strømmede *Skt. Jørgensbækken* (Ladegaardsaaen) ud. Den var kun en ganske kort, men ret vandrig Bæk, som havde sit Udspring i *Gjeveholmen*, siden (efter 1560) kaldet *Bispeengen*, som oprindelig var en vandrig Sø eller Mose med Dybder indtil c. 6 m (Bundkote 1,45). Ved Bülowssvejs Nordende delte Aaen sig i to Løb, der imellem sig indesluttede en Holm, paa hvilken i Chr. IV's Tid Ladegaarden blev opført. Disse to Løb forenede sig paany i det Engdrag, hvor nu Skt. Jørgens Sø findes, og løb derefter mod S. over Vesterbros Torv ud i Stranden. Saavel *Grøndalsaaen* som *Lygteaaen* er kunstigt dannede Løb, fremkomne henholdsvis ved Langvad Dams (Damhussøens) og Lersøens Opstemninger; oprindelig var de kun Skelgrøfter mellem de her sammenstødende Landsbyers Jorder.

Baade S. og N. for Ladegaardsaaen hæver Terrænet sig langt højere end paa det gl. Københavns Grund, mod S. til c. 30 m paa det gl. *Solbjerg* (Valby- eller Frederiksberg Bakke), mod N. til c. 20 m paa Bakken i Raadmandsmarken, hvorfra det atter sænker sig ned mod den store lavvandede, knap 2,0 m dybe *Lersø*, hvis Afløb var *Rosbækken* (afdæmmet 1524), som løb ud i Sundet ved det senere Gl.-Vartov.

Ø. for Søerne er der ikke paavist noget naturligt Vandløb. Paa det højereliggende Terræn er der kun fundet en enkelt Vanddam mellem Studiestræde og Vestergade. Paa det nordlige og østlige Bakkehæld, mellem Sortedamssøen og Sundet (nu Rosenvænget og Østre Anlæg), var Overfladen langt ned i Tiden blød og sumpet („paludes“ paa Pufendorfs Belejningskort), idet den bestod af Dyndlag paa kalkholdig Underbund.

Paa Landgrunden langs Sjællandssiden laa der en Del lave Smaaholme, nordligst *Bremerholm*, derefter *Strandholmen* (Saxos insula maritima, siden Slotsholmen), tæt op ad den de to *Skarnholme* og længst mod S. udfor nuværende Farvergade en lavvandet Grund med enkelte Smaaholme. Farvandet mellem Bremerholm og Byen havde knap 0,7 m Vand, og mellem den sydl. Grund og Byen var det lavvandede *Kattesund* ikke synderlig dybere, kun c. 1,0 m. Den egentlige Havn, nu *Gammel Strand*, havde sit Indløb med 2-3 m Vanddybde, *Gamlebodyb*, mellem Bremerholmen og Strandholmen, og fortsattes mod S. i *Kalvebodssund* eller *Kalvebodstrand*.

Ø. for den nuvæ. Havn kommer *Amager* med sin Landgrund. Mod Sundet var Kystlinien omtrent som i vore Dage indtil Strickers Batteri, men her bøjer den sig derfra i en stærkt fliget Linie vestover Christianshavns Fæled, idet den krydser Amagerbrogade c. 250 m S. for den dækkede Vej. Derfra fortsætter den i en svagt krøllet Linie mod SSV. henover Amager Fæled, indtil den naar Amagers Vestkyst omtrent 700 m S. for Gevær-Skydebanerne. Der er omtrent 1500 m mellem Sjællands Kyst og Amagers, men ligesom paa Sjælland ligger der ogsaa paa Amagers Landgrund flere Holme, sydligst *Plantholmen*, omtrent svarende til Gevær-Skydebanernes Areal, og N. for den *Revshalen*, som kom til at



danne Grundlaget for det ældste Christianshavn. Omkring disse to Holme laa adskillige navnløse Smaaholme, af hvilke kun en enkelt, NV. for Revshalen, er af større Interesse, idet Færgefarten i Middelalderen udgik fra den, og Knippelsbros christianshavnske Landpille blev opført paa den. Sundene mellem Holmene og Amagerkysten var yderlig lavvandede, dyndfyldte og sivgroede, men de groede først til efter Anlægget af *Gøtgens Batteri* (Faste Batteri) i 1766 og bevaredes indtil 1780.

Imellem Sjælland og Amager dannede den nuv. Havn Byens oprindl. Yderrhed. Den var som endnu op imod vor Tid dybest mod N., hvor *Revshaledybet* med 5-6 m Vand strakte sig ned mod Færgestedet til Amager ved nuvær. Knippelsbro. Paa Sjællandssiden var Landgrunden smallest ved *Skt. Annebro* (ved nuvær. Fredericiagade); paa Amagersiden skærmede den lavvandede (under 1 m), af dybere Render furede Landgrund, *Revshalegrunden*, Rheden. Ved dens nordlige Ende, i nuvær. Trekroners Havn, udlagdes i Fr. II's Dage inderste Revshaletønde ved den store Sten paa c. 3,5 m Vand, og 300 m NØ. for den paa 5 m Vand laa yderste Revshaletønde. Hvor Flaadens Leje nu er, dannede Dybet en Indbugtning i Landgrunden, der skærmede mod Ø. og S., medens nogle andre mindre Grunde ydede Læ mod N. Denne Indbugtning, *Hukken*, benyttedes i Chr. V's Dage til den nye Flaadehavn med Orlogsværft paa den dertil opfyldte *Nyholm*.

S. for Færgestedet skar det dybe Vand sig ind under Revshalens Kyst og dannede en naturlig Havn, *Grønnegaards Havn*, formentlig opkaldt efter en Færggaard (omtrent hvor nu Christianskirken findes). Chr. III skænkede i 1556 Byen denne Havn til Vinterleje. Iøvrigt delte Strømmen sig i denne Del af Havnen i flere Løb med mellemliggende Grunde, blandt hvilke *Havfruegrunden* udfor Tøjhuset er den eneste navngivne; det var paa den, at Chr. IV rejste sit Vartegn, Søjlen med Leda og Svanen. Løbet aftog i Dybde jo længere man kom mod S. og havde næppe meget over 2 m Vand, medens Kalvebodstrands alm. Dybde udenfor Landgrunden kan sættes til 1—1,5 m. Ved Omdannelsen af Københavns og Christianshavns Fæstningsværker i Fr. III's seneste Regeringsaar blev de yderste Løb mod Ø. og mod V. afskaarne og i det væsentlige tilsandede.

Københavns Grund har utvivlsomt lige siden den ældste Stenalder afgivet Bopladser for en Befolkning. En Stenalderboplads er foruden den ældste i Frihavnen ogsaa paavist V. for Gammel Torv paa Apotekets Grund, og der er gjort enkelte, omend sparsomme, Fund af Sten-, Bronze- og Jernalderoldsager i Byen og dens nærmere Omegn. Frederiksberg Bakke, Solbjærg, var indtil Slottets Opførelse kronet med en Gruppe Sten- eller Bronzealderhøje.

Af de ældste Dokumenter fremgaar det, at Havn var en agerdyrkende Landsby, der ydede Korntiende til Skt. Clemens Kirke. Landsbyens Plads maa utvivlsomt søges V. for Vandhullet ved Vestergade, der har tjent som Byens Gadekær, og her har den ligget allerede i den Tid, da Solbjærg var et Vi for Omegnens Befolkning. Det er sandsynligt, at Offerfesterne har givet Anledning til Afholdelse af Ting, og at den store aabne Plads, som Gammel Torv stedse har dannet paa Byens Grund lige fra de ældste Tider, har været benyttet som Tingplads og Torv for *Støvnæs Herreds Ting*. Da Olav den Hellige i 1026 stævnedes Folket til Ting paa et Sted ved Øresunds Sjællandskyst for at faa dem til at svigte Knud den Store, men maatte afbryde Tinget, idet hans Vagtposter meldte, at Knuds Flaade kom, var det sikkert Støvnæs Herreds Ting i Havn, han havde sammenkaldt, thi der kan ikke paavises Mulighed for, at noget andet Herredsting har ligget ved Øresunds Kyst. Tingets Oldermænd havde forgæves søgt at fastholde Olav



ved at sige, at Flaaden, som var i Sigte, var en af de Købmandsflaader, der plejede at komme til Havnen, og da Olav bebrejdede ham denne Svig, sagde han, at han havde talt ren og skær Sandhed, thi de, som nu kom, var netop de rette Købmænd at vende sig til, naar man vilde handle om Danmark med Jærn og Staal.

Det er som et Sted, hvortil Købmændene stævnedes, at Havn første Gang træder frem i Historiens Lys. Næste Gang Byen nævnes, og nævnes ved Navn, er faa Aar senere, i 1043, da Kong Olavs Søn Magnus er bleven Konge og jager den flygtende Tronkræver, Knud den Stores Søstersøn, Svend Estridsen igennem Havn og videre ad de sjællandske Veje.

Havn var i sig selv kun en ringe Landsby, hvor Tingsamlingerne kunde fremkalde en opblussende Købmandstravlhed paa Markedspladsen, men den havde desuden en Ejendommelighed af største Værd for dens Fremtidsudvikling; den var nemlig det sjællandske Endepunkt for en af Rigets Alfarveje fra Hovedstaden Roskilde til Skaanes vigtigste Marked, Haløremarkedet, Skanørmarkedets Forgænger. Denne Vej førte fra Roskilde gennem Herrederne mod Ø. og tilsidst over Islev og Brønshøj ad nuværende Nørrebrogade over Engdraget, hvor nu Peblingsøen er, og til Havn, hvor den naaede Tingpladsen ad Nørregade og derfra videre til Tingets Skibbro, *Ladbroen*, S. for Magstræde i *Gamlebodehavn*; herfra gik Farten videre gennem Kalvebodstrand, idet Datidens Rofartøjer kun havde ringe Dybgaende. En anden ældgammel Hovedvej førte fra Tingpladsen ud vester paa, lidt nordligere end Vesterbrogade, derpaa over Skt. Jørgens Bækken op til Skt. Jørgens Gaard V. for den nuvæ. Søs Sydende og drejede her mod SV. langs nuvæ. Skel mellem København og Frederiksberg. Den delte sig snart i to Veje, en til Solbjærg og en til Valby, der over Hvidovre fortsatte til Køge. Endnu i 1528 kaldes Vesterports Udenværk *Køge Barfred*. Det var først i 1562, at Fr. II førte Roskildevejen over Solbjærg ind til Vesterport. En tredje Vej førte ad Vimmelskaft—Østergade—Store-Strandstræde ud til den Stenbro, som i Slutningen af Middelalderen kaldes *Skt. Anne Bro*, hvorfra Overfarten til Lund og Malmø fandt Sted. Senere, formentlig da Sejlet benyttedes i den daglige Færd i Stedet for Aarerne, og da Skibene begyndte at stikke for dybt til at krydse gennem den grundede Kalvebodstrand, blev Skanørtrafikken flyttet til den Vej, der gik fra Alfarvejens gamle Vadested over Engen (Dronning Louises Bro) og videre over Pilestræde—Revshalen—Dragør til Skanør, som nævnes som Rejserute i Brügge-Itinerariet fra c. 1400. Da den laa fjærnt fra Landsbyen, har den haft særlige Færgegaard, nemlig *Pilegaarden* paa Byens Side og *Grønnegaarden* paa Revshalen og Færgebro ved Stranden Ø. for Højbro. Det er rimeligt, at denne Færgevej er fra Absalons Tid.

Absalonstiden bragte straks Brugen af Mursten med sig, og de spores øjeblikkelig i Kulturlagene paa Byens Grunde. Hvor der er murstensfrie Kulturlag af større Udstrækning, kan man med stor Sikkerhed fastslaa, at der fandtes en Bebyggelse, da Absalon modtog Byen som Gave. Saadanne Lag er kun paavist mellem Nytorv og Raadhuspladsen, hvor det murstensfrie Lag er 0,5-0,8 m tykt foruden Muldlaget. V. for Nytorv tør vi da formode, at de gamle Boder laa som en fast Bosættelse af Købmænd m. fl., knyttede til Tinget, de Boder efter hvilke den nærmeste Del af Havnen i Stadsretten kaldes Gamlebodehavn.

Midt mellem Landsbyen og den gamle Bosættelse V. for Nytorv, som siden havde den særlige Betegnelse „i Kattesund“, laa Byens ældste Kirke, viet til *Skt.*



*Clemens*, oprindl. bygget af Træ; Helgennavnet peger mod 11. Aarh. og mod Paavirkningen fra England i Knud den Stores Tid. Rimeligvis er den da opført som Herredskirke for Støvnæs Herred.

### Det middelalderlige København.

Absalon modtog Havn og Halvdelen af det Herred, hvori Byen ligger, som Gave af Kong Valdemar. Gaven var utvivlsomt en Tak for de store Tjenester, han



Absalons Rytterstatue.

havde ydet Kongen i Blodnatten i Roskilde  $\frac{9}{8}$  1157 og umiddelbart derefter. Det nøjagtige Tidspunkt for Overdragelsen kendes ikke, men det er næppe rimeligt, at den er sket væsentlig senere end Oprettelsen af Vitskøl Kloster i 1158, som Kong Valdemar stiftede af Taknemmelighed for sin Redning. Absalonstidens København præges først og fremmest af de langstrakte Købmandsgaarde, der blev udlagt paa begge Sider af Vimmelskiftet og paa Nordsiden af Amagertov og Østergade. Vimmelskiftets ældste Navn, Tyskemannegade, vidner om, af hvilken Nationalitet disse Købmænd fortrinsvis var, og det synes rimeligt, at de i

1158 fra Roskilde fordrevne tyske Købmænd har været blandt Købmandskvarterets første Beboere. Byens Navn Havn ændres til *Købmandehavn*, *portus mercatorum*, et Navn der særlig bringer de udenlandske Købmand, *mercatores*, i Erindring.

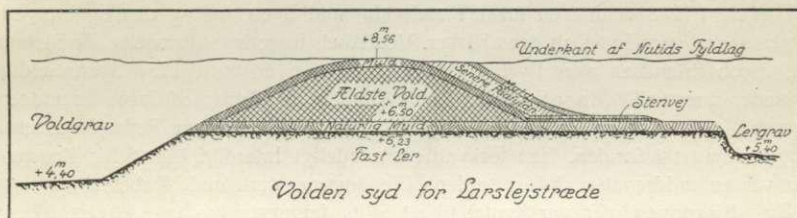
Absalon befæstede Byen med Vold og Grav og med en Plankebefæstning paa Volden. Af denne Jordvold er der fundet betydelige Rester, dels i Vartovs Gaard, dels under Udgravningerne for Boulevardbanen og ved Gotersgade under Nybygningerne mellem Landemærket og Christian IX's Gade. Volden fortsatte herfra i en Bue til Kongens Nytorvs Vestside, som den fulgte til Stranden ved Vingaardsstræde. Det har ved Udgravningerne vist sig, at Volden sædvanlig er en regelmæssig rundet Opfyldning af ren Ler og Muld, c. 2 m høj og c. 11 m bred forneden, hvilende paa det naturlige Terræns Muldrag, uden mellemfaldende Af-faldsfyld af nogen Art. Kun i Vartovs Gaard var Voldprofilen større, 3,3 m højt



og 15 m bredt, svarende til en større, foranliggende Grav, der her i det lave Terræn har været vandførende. Dette viser tydeligt, at Møllegraven for Vesterports Vandmølle er udført samtidig med Voldanlægget, og at Absalon for at skaffe Vand til Møllen har lagt Dæmninger over Skt. Jørgensbækkens to Løb, henholdsvis ved Bilowsvej og Ø. for Ladegaarden; den sidstnævnte Dæmning er fortsat tværs over Engdraget, hvor nu Gyldenløvesgade gaar, og *Peblingsøen* er derved dannet og opstemmet som Mølledam. Herfra førte en gravet Kanal Vandet videre mod Ø. til Volden ved Jarmers Taarn, hvorefter det havde sit Løb til Møllen gennem Voldgraven.

I Aaret 1167 opførte Absalon Borgen paa Strandholmen til yderligere Beskyttelse af Byen fra Søsiden. Utvivlsomt var Plankebefæstningen bragt i nøje Forbindelse med Borgen, og Havnens Bom aabnedes og lukkedes, naar Vagtklokken lød. Anlægget af Borgen medførte Bygningen af den ældste *Højbro*, en Træbro, af hvis Landpiller og Tilkørsler Spor er bleven fundne.

Til Absalonstidens Anlæg kan endnu henregnes en Møllegrav lagt fra Vold-



graven ind til Gadekæret og derfra grenende sig i to Grave langs Vestergades Sydside og videre til Stranden, henholdsvis langs Østsiden af Skt. Clemens Kirkegaard, lidt V. for Mikkalbryggersgade og langs Gammeltorvs og Nytorvs Vestside. Begge var Møllegrave og kaldtes henholdsvis *Øster-* og *Vestergrav*; den sidste hed ogsaa efter sin Beliggenhed Skt. Clemens Kirkes Grav. Ved *Østergrav* laa paa Hjørnet af Gammeltorv og Vestergade en Smedemølle, efter hvilken Vestergades østlige Del fik sit ældste Navn Smediegade.

Længst mod Ø. laa Gaarden *Østergaard*, tidligst kendt som Slottets Avlsgaard, senere kaldet Benedikt Ahlefeldts Gaard efter Ejeren og derefter Vingaarden eller Møntergaarden. Den var mulig oprindl. tillige en Fogedgaard for det store Fisketorv, *Østertorv*, der omfattede ikke alene Amagertorv men ogsaa Strækningen mellem Østergade og Lille-Kongensgade lige til Volden. Her var det aarlige Stævne for Borgerne og de fremmede Købmænd i Sildemarkedets Tid fra Skt. Bartholomæi Dag, den 24. August, til Skt. Dionysii Dag, den 9. Oktober.

Absalon forberedte Opførelsen af *Vor Frue Kirke* (efter 1191) ved at paalægge Skt. Clemens Kirke at give en Trediedel af Korntienden hertil, men det blev hans Efterfølger paa Roskilde Bispestol, Peder Sunesøn, som byggede den, og som oprettede dens Kollegiatkapitel med 6 Kanniker c. 1209. Dette blev grundet paa Byens 3 andre Sognekirker, Skt. Clemens, Skt. Nicolai og Skt. Peders og paa 3 af Omegnens, nemlig Amager, Brønshøj og Rødovre, et Tegn paa Byens hurtige Vækst i dens første Levetid som Købstad. Disse tre Kirker tillige med *Vor Frue Kirke* var Fjerdingkirker i Byens 4 Fjerdinger, en administrativ Inddeling af Byen, der i 1496 afløstes af 6 Rodemaal. Samtidig med *Vor Frue Kirkes* Opførelse er utvivlsomt Anlægget af et rektangulært Torv paa Tingpladsen med



Længer af Købmandsboder for Klædehandlere, Skrædere, Skomagere, Kræmmere o. s. v., saaledes at kun den sydvestl. Del, nuvær. Gammel Torv, var ubebygget. Ogsaa Bebyggelsen af Strandkvarteret i rektangulære Karreer, hvis enkelte Loder udredede Jordskyld til Biskoppen, er sikkert fra denne Tid. Disse Anlæg svarer nøje til den omtrent samtidige Udvikling i Lübeck, der netop paa den Tid (1202) kommer under dansk Styre. Ø. for Torvet, paa Hjørnet af Skindergade og Skovbogade, laa Bytinget, hvor siden det ældste Raadhus blev bygget. Ikke usandsynligt er dette det gamle Tingsted for Stovnæs Herredsting, som vel samtidig med Købstadens Oprettelse er flyttet til *Stokkelund* (Sokkelund) ved Tuleshøj Ø. for Mørkhøj, efter hvilken Lund Herredet senere fik sit Navn.

I 1238 fik Byen sit første Kloster, *Graabrødre Kloster*, paa det østl. Hj. af Klosterstræde og Skindergade. Fra Tiden efter 1254 er de *spedalskes Hospital* (oprindl. viet til Skt. Olav, senere til Skt. Jørgen), der byggedes uden for Byen paa Vester-Fæled, tæt SV. for Skt. Jørgens Sø. Det nævnes dog først i 1261.

I Valdemarernes Tid forblev Byen uantastet i Roskildebiskoppens Haand, men Erik Plovpenning forjagede i 1245 Biskop Niels Stigsen og bemægtigede sig Byen og Borgen. I 1248 vendte en lübsk Flaade sig mod Byen, indtog den og hægede Borgen saavel som Byen og dens Kirker. Ved Abels Regeringstilrædelse fik Biskoppen, Jacob Erlandsen atter Byen i sin Magt, og han udstedte 1254 Byens ældste bevarede, skrevne Stadsret. Under Kong Christoffers Strid med Jacob Erlandsen, der var bleven Ærkebiskop i Lund, blev ogsaa Roskildebiskoppen Peder Skjælmsen Bang inddraget i Striden. Han forkyndte almindeligt Interdikt i sit Stift; Kongens Svar var en Inddragelse af Bispestolens Ejendomme, deriblandt Københavns Borg og By. Biskoppen, der var flygtet til sit Stifts fjærneste Provins, Rügen, fik sin Lensmand, Fyrst Jarmer, til at angribe Kongen, og omkr. <sup>20/4</sup> 1259 trængte han ind i Byen, idet han gennembrød Plankebefæstningen paa det Sted, der i Aarhundreder derefter kaldtes *Jarmers Gab*, og hvor i 1528 Jarmers Taarn blev rejst. Ligesom Lübeckerne havde gjort en halv Snes Aar tidligere, hægede Jarmers Folk Byen af al Magt og nedbrød Borgen, i alt Fald delvis. Erik Klipping havde utvivlsomt Borgen inde i hele den første Tid af sin Regering, og først i 1275 gaar den atter over paa Biskoppens Haand. I 1289 truer den norske Kong Erik Præstehader Byen med sin Flaade, og dette er vel Aarsagen til, at Borgerne forbedrer dens Plankebefæstning, som utvivlsomt havde lidt meget i den foregaaende Menneskealders Ufredstid. Hvori Forbedringen har bestaaet, vides ikke, men rimeligvis er det Bytaarn blevet bygget, som omtales i 1342, og Voldgravene, som oprindelig var lave og tørre, blevne uddybede og vandfyldte. Som Tak tilstaar Biskop Ingvar Borgerne „fuldkomne Byrettigheder“, rimeligvis Oprettelsen af det selvstændige Byting i Stedet for Tinget paa Borgen.

I 1294 faar Byen sin anden Stadsret af Biskop Johannes Krag. Den gav straks Anledning til Stridigheder med Borgerskabet, som var misfornøjet med dens strænge Bestemmelser mod Lav og Gilder, men Stadsretten blev dog gældende i 150 Aar. Johannes Krag begyndte i 1295 at bygge Helligaands Hus, et Fattighospital paa Helligaandskirken Grund, endnu bevaret som *Vartov Hospital* (se p. 560).

I Erik Menveds Tid var Borgen atter i en længere Periode i Kongens Haand; flere Fredsmøder blev holdt i Byen, og i 1308 og 1309 sluttedes den endelige Fred med Norge her. Under Kong Christoffer II gik Byen paany over i Biskoppens Værge; hans Broder og Lensmand tilbød i 1329 at overgive Borgen til Kongen, men ved Svig kom den i Grev Johan af Holstens Besiddelse, og derefter var



tyske Slotshovedsmænd i en Aarrække Magthavere i Borgen og i Byen. Hansestæderne, saavel de nordtyske som de hollandske, fik i den Tid Lettelser i Byen for deres Handel i Sildetiden, men der foreligger iøvrigt ingen nærmere Oplysninger om Byen, dens Trivsel eller dens Handel i denne urolige Tid.

Kort efter sin Tronbestigelse fik Valdemar Atterdag i 1341 overdraget Retten til København af Biskop Jens Nyborg, men Kongen søgte forgæves at vriste den fra den lübske Slotshovedsmand. I 1342 belejrede Kongens Folk Bytaarnet; efter at disse havde faaet Forstærkning af friske Kræfter under Marsken Frederik af Lochen, og Holstenerne paa deres Side havde faaet svensk Hjælp, kom det til en for Kongens Folk sejrrig Kamp ved *Blidebro* (rimeligvis Højbro). Næste Aar fik Kongen Borgen i sin Magt efter en Overenskomst med den svenske Kong Magnus Smek, og i 1342 sad dens tidligere lübske Indehaver Markvard Stove i nogen Tid fangen her.

Søndag efter Paaske 1363 fejredes i Borgkapellet Valdemars Datter Margrethes Bryllup med Norges Konge Haakon. Snart efter brød Ulykkerne ind over Borg og By, idet Hansestæderne, der havde erklæret Danmark Krig,  $\frac{2}{5}$  1368 indtog Byen og Borgen, hærgede og brændte overalt og lod Borgens svære Mure nedrive eller vælte af tilkaldte Stenhuggere.

Efter Kong Valdemars Død gik By og Borg i 1375 paany over i Roskildebiskoppens Værge, og denne lod i 1377 optage en Jordebog over København, omfattende alle Byens borgerlige Ejendomme. Vi faar herved et fuldstændigt Billede af Byen, som den stod, da den blev ødelagt i 1368. Byens Tyngdepunkt laa afgjort mod V. omkring Gammel Torv. Desuden var Strandkvarteret fuldt bebygget. Af Hovedgaderne var Nørregade bebygget paa begge Sider lige til Porten, Østergade havde kun Huse paa Nordsiden indtil Rødeport (Østerport). Paa Sydsiden laa der i Amagertorvs Forlængelse to store Grunde, som strakte sig lige til Porten, og som øjensynlig dannede en Markedsplads, Østertorv. S. for dem kom Østergaard og Nicolai Kirkegaard. Bjørnebrogade (Købmagergade) var bebygget indtil Skindergade, paa Østsiden dog knap saa langt. Pilestrædes Huse gik til Regnegade, og Pilegaardens Jord var udparcelleret ogsaa paa begge Sider af Grønnegade, der gennem sin Betegnelse som Gade røber, at den har ført til en iøvrigt ukendt Byport. N. for denne Bebyggelse laa langs Volden helt om til Nørreport den udstrakte Rosengaard, vistnok oprindelig et Forlystelsessted efter nordtysk Mønster (Wismar og Rostock). N. for Amagertorv laa Helligaandshus, og N. for dette med Adgang fra Klosterstræde laa Graabrødrekloster, der grænsede mod N. til Graabrødrestræde (Skindergade). Byens Kirker var de kendte, Vor Frue med sine Kannikegaarde og sin Skole, Skt. Clemens, Skt. Peders og Skt. Nicolai. Raadhuset stod i nuvær. Skovbogade Ø. for Torvet, hvis Boder alle var i privat Eje. S. for Tyskemannegade (Vimmelskaffet) mellem nuvær. Knabrostræde og Badstuestræde boede de tyske Skomagere, medens de danske havde deres Boder blandt de egentlige Torveboder paa Nørregades Østside. Tæt ved Raadhuset boede Vejermeesteren og paa det østl. Hjørne af Badstuestræde laa Byens Slagterboder.

Den sydl. Del af den gl. Tingplads var bleven til to Grunde, af hvilke den ene tilhørte Biskoppen, den anden, som omfattede Nytorv, Staden. I Kvarteret omkring Skt. Clemens Kirke nævnes de to Møllegrave, Øster- og Vestergrav. S. for Magstræde laa Skibbroen, den ældgamle Ladbrogade. Selve Gadenettet var, maaske med Undtagelse af nogle ubetydelige Sidegader, det samme, som bevaredes lige indtil Ildebranden i 1728. Byens Grunde var ifl. Jordebogen 560 i Tallet, og dens Indbyggerantal kan vel herefter anslaaes til ca. 4000.





1417

Københavns Segl 1417.

Det ældste Segl, fra 1296, se p. 327.

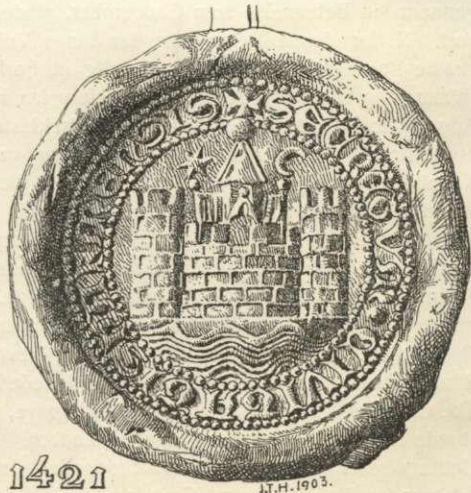
stræde. Møllegreven løb ud i Havnen ved den gamle Ladbrogade, som herved tilsandede og mistede sin Betydning.

Slagterboderne blev i 1408 flyttede til Børnebrogades Østside fra nuværende Landemærket og ned mod S. indtil den hidtidige Bebyggelse af Gaden, og denne fik snart Navnet Kødmandergade (S: Slagtergade) efter dem. At Kirkerne straks blev sat i Arbejde turde være en Selvfølge, selv om det ikke udtrykkelig kan paavises, men i Juli 1386 blev i alt Fald Frue Kirke saavel som Skt. Peders Kirke ødelagt paany ved en Ildebrand. Borgen, som var haardest ramt, idet den laa helt i Grus, var før 1394 saa vidt, at dens Slotshevedsmand nævnes.

I 1416 bemægtigede Erik af Pommern sig Borgen og Byen, der fremtidig blev Rigets Hovedstad, og Slottet ombyggedes som Residensslot. Dette medførte, at Roskildebiskoppen maatte skaffe sig en ny Residensgaard, og det er da ved den Tid, at den katolske Bispegaard blev anlagt ved Nørregade paa den vestl. Del af nuværende Universitets Grund. En enkelt Bygning, Konsistoriebygningen, rummer endnu i sin hvælvede Kælder Rester af denne Bispegaard. Samtidig maa Frue Skole være bleven flyttet fra dette Sted til Grunden mellem Skindergade og Kirkegaarden, hvor den havde sin Plads lige til 1807.

Erik af Pommern gav i 1422 Københavns Borgere vigtige Privilegier, navnlig Handelsrettigheder paa Byens Markeder, og han ordnede Lavsvæsenet, der hidtil havde været hæmmet ved

Efter Ødelæggelsen har man øjensynligt taget fat paa Byens Genopførelse med Kraft og efter en samlet Plan. I væsentlige Hovedpunkter kan den paavises. Raadhuset blev flyttet til Hj. af Nørregade og Studiestræde, paa den nuværende Bispegaards Plads. Alle Hovedgader og Torve, ogsaa det store Østertorv, blev belagt med et Lag af Strandsten og Grus. Møllegraven ved Skt. Clemens blev tilkastet, og samtidig forsvandt vel Gadekæret, der havde været en Slags Mølle for dem. Medens Biskoppens Vandmølle i Vesterport bevarede, erstattedes de to Møllegrens Møller ved en ny Byens Vandmølle paa nuværende Vandkunsttorv, som fik sin Vandtilførsel ad en ny Møllegrav, anlagt fra Stadsgraven mod Ø. gennem nuværende Løngangs-



1421

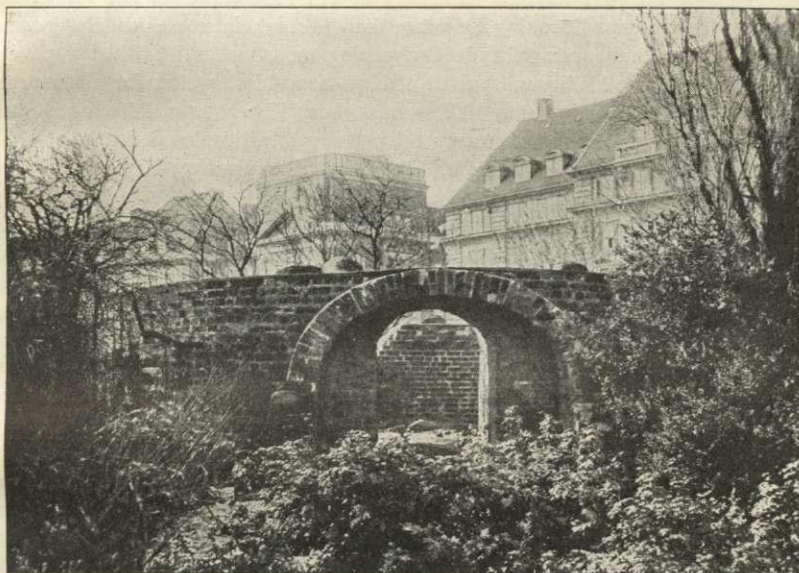
L.T.H. 1903.

Københavns Segl 1421.



Stadsrettens Bestemmelser. Sundtoldens Indførelse i 1425 medførte hurtigt Forviklinger med Hansestæderne, og i 1427 og 1428 angreb deres Flaade Byen, samtidig med at de forsøgte at forsænke Revshaleedybet med gamle Skibe. Det sidste Aar afvistes de efter en haard Kamp, under hvilken Dronning Philippa modigt ledede Slottets Forsvar.

Christoffer af Bayern fejrede i 1445 sit Bryllup paa Slottet, og dette og Byen var i de følgende Aarhundreder Sæde for mange Begivenheder, glædelige eller sørgelige, i Kongehusets Liv. I 1443 udstedte Christoffer af Bayern en ny Stadsret for Byen, og omtrent samtidig var Kongen medvirkende ved Stiftelsen af det *danske Kompagni* eller *Hellig Trefoldigheds Gilde*, en Sammenslutning af de



Jarmers Taarn.

fornemste Borgere og Købmænd, nærmest en Modvægt imod de tyske Købmænds tilsvarende Broderskab, som var omtrent 100 Aar ældre. Danske Kompagni findes endnu under Navnet *det kgl. danske Skydeselskab* (se p. 651).

Byens Udvikling og Velstand har utvivlsomt været i Fremgang i disse Aar; Stenhusenes Antal er vokset, Adelsgaardene begyndte at rejse sig, og Byens jævne Befolkning bredte sig i en Bodebebyggelse, som da begyndte at vokse frem paa Kaalgaardsgrundene indenfor Volden, bl. a. paa Rosengaardens Areal. Omkring 15. Aarh.'s Slutning var Byens Befæstning under Udbedring. I 1496 var Plankerne blevne afløste af en Mur paa Byens Østervold paa Strækningen fra Vingaardsstræde og henimod Nørreport. Ved Vingaardsstræde nævnes Hjørnetaarnet *Kringelen*, hvis Grundsten er fundne under Magasin du Nord, og som maaske er identisk med Bytaarnet af 1342; nordligere omtrent ved Lille-Kongensgade laa Taarnet *Smørhætten*. I de første Aartier efter 1500 fortsattes Arbejdet. Muren føres helt rundt om Byen, og flere Taarne eller Rondeler (=: bagud aabne Halvtaarne) bygges. I 1505 opføres den i 1929 udenfor Hotel d'Angleterre genfundne Ronde! ved Østerport, i 1510 opføres *Hans Clausens Taarn* (ved Chr. IX's Gade),



og *Clare Rondel* (ved Regnegade) nævnes. Først i 1527-28 synes Arbejdet med Taarnbygning at være naaet til Nørre- og Vestervold, hvor der bygges et navnløst Taarn lidt S. for Nørreport, endvidere de to Rondeler *Hanetaarnet* og *Jarmers Taarn*, et Taarn S. for Vesterport og *Vandmølletaarnet* ved Stranden (paa Vartovs Grund), hvor Vandmøllegravene bøjede neden om og mod Ø. hen til Møllen, ligesom Portenes Udenværker forstærkedes, bl. a. nævnes Arbejder i Vesterports Udenværk, *Køge Barfred*.

Chr. I oprettede i 1479 *Københavns Universitet*, der fik sit første Hjem i Københavns davær. Raadhus, hvor nu Bispegaarden er. Raadhuset blev nybygget paa nuvær. Nytorv, hvor Byen ejede Jord, som maa have hørt til den gamle Tingplads, men først i 1492 fik man Erstatning af Vor Frue Kirke for det gamle.

Saa vel Kongen som Dronning Dorothea havde stærk Interesse for *Helligaands Hospital*. Efter en gennemgribende Ombygning omdannedes i 1474 efter pavelig Tilladelse det gamle Helligaandshus til et Helligaandskloster efter Augustinerregel. Hospitalsfløjen staar endnu som Helligaandskirkens Kapel (se p. 240), og ogsaa i Kirken selv er der Rester af Murværket fra den gamle Hospitalskirke.

Ældre er en anden Fattigstiftelse, *Skt. Gertruds Gaard* og Kapel paa Rosengaarden, der nævnes allerede i 1440aarene.

I Kong Hans' Tid opføres Byens eneste Nonnekloster *Skt. Clare Kloster* (indv. 1505) i Slottets Køkkenhave mellem Møntergade og Regnegade. I 1517 indrettede det *helsingørske Karmeliterkloster* et Kollegium i sin Gaard i Skt. Pederstræde, nuv. Valkendorfs Kollegium (se p. 424); Grunden ejede Klosteret allerede i 1501. Den sidst oprettede middelalderl. Stiftelse er *Skt. Anne Hospital*, der oprindl. byggedes i 1516 af Claus Jensen Denne paa Nyboders Grund, nær ved den Landingsbro, som derefter hed Skt. Anne Bro, men i 1524 flyttedes Hospitalet til Skt. Gertrud.

Den senere Del af Middelalderen er iøvrigt særlig karakteristisk ved de mange Ejendomsgaver til Kirker og Klostre, og henimod Reformationen var praktisk talt alle Gaarde i Hovedgaderne og adskillige af de bedste Ejendomme i Sidegaderne paa gejstlig Haand.

Da Chr. II forlod Riget i 1523, efterlod han Henrik Gøye som Slotshøvedsmand i København. Dette førte til, at Fr. I maatte belejre Byen, som overgav sig efter knap 7 Maaneders Belejring. For at vinde Borgerskabet, overlod Kongen Byen den ødelagte Landsby *Serreslev*, hvis Jord omfattede de senere Fælleder mellem Sundet og Lersøen, Ladegaardsaaen og Rosbæk.

I de følgende Aar blev Slottet og Byens Volde forstærkede. Navnlig blev der lagt en Vold af Jord bag Bymurene og opført flere af de i det foregaaende omtalte Taarne.

Fr. I gav i 1526 Borgerne Ret til frit at vælge Borgmestrene, og der herskede i hans Tid stor kommunal Selvstændighed i Byen. Den lutherske Lære begyndte i de Aar at faa Indpas. Hans Tavsens prædikede i 1529 i Skt. Nicolai Kirke, og paa en Herredag i 1530 fremlagde han Lutheranernes Trosbekendelse. 3. Juledag var Stemningen i den Grad mod den katolske Gejstlighed, at Borgere med Borgmester og Raadmænd som Førere foretog en Billedstorm mod Helgenbillederne i Frue Kirke, men disse Voldsomheder gav Bagslag, og ved Herredagen i 1533 fik Katolikkerne deres Magt tilbage.

Efter Fr. I's Død sluttede København sig til Chr. II, og hans Bannerfører Grev Christoffer af Oldenburg slog sig i 1534 ned i Byen med sine Lejetropper; det følgende Aar indsluttede Chr. III Byen, der efter et haardnakket Forsvar overgav sig <sup>7/4</sup> 1536.



## Byens Kirker, Klostre og Gilder i Middelalderen.

København var i Middelalderen fattig paa Kirker og Klostre i Sammenligning med Landets store Byer, Lund, Roskilde, Odense og Viborg.

Dens fire Sognekirker var *Skt. Clemens, Vor Frue, Skt. Peders* og *Skt. Nicolai*, og af disse er de tre under vekslende Former bevarede gennem Reformationstiden til vore Dage (se p. 230, 245 og 303). Kun den fjerde, den ældste og mindste, *Skt. Clemens*, blev nedlagt ved Reformationens Indførelse.

Byens middelalderlige Sogneinddeling var følgende: *Skt. Clemens Sogn* laa V. for den Møllegrav, der under Navnet Østergrav løb langs Gammel- og Nytorvs Vestside til Stranden; det indbefattede Grundene paa Vestergades Sydside samt Karreen mellem Larsbjørnstræde, Vestergade, Studiestræde og Volden. *Skt. Peders Sogn* laa N. for *Skt. Clemens* og omfattede med fornævnte Undtagelse Grundene paa Nordsiden af Vestergade og Gammeltorv samt paa Vest-siden af Nørregade. Ø. for disse to Sogne kom det store *Vor Frue Sogn*, hvis Østgrænse mod *Skt. Nicolai Sogn* er lidt usikker; Sognet synes at have indbefattet *Skt. Gertruds Gaard* og *Kødmangerboderne*, 3 Grundene paa *Skt. Gertrudsstrædes* og *Købmagergades* Østside indtil Matr. Nr. 10 i *Købmager Kv.*; Sognegrænsen drejede derefter gennem *Valkendorfs-gade* og langs *Niels Hemmingsens-gade* til *Amagertorv*, og sluttelig mellem Matr. Nr. 40 i *Strand Kv.*, der hørte til *Vor Frue Sogn*, og Matr. Nr. 41, der hørte til *Skt. Nicolai Sogn*, ned til Stranden. Ø. for denne Linie indtil Volden laa *Skt. Nicolai Sogn*. Af Landsbyerne i Slottets Birk hørte vistnok *Serreslev* til *Skt. Peders*, *Valby*, *Solbjerg* og *Vigerslev* til *Skt. Clemens Sogn*.

*Skt. Clemens Kirke* laa S. for *Frederiksberg-gade* paa nuvæ. Matr. Nr. 15 og 16. Belliggheden af Kirkens Syd- og Vestende er kendt fra det 16. Aarh.'s Skøder paa Parceller af Kirkegaarden. Dele af dens Nordmur og Kor er undersøgt af *Rosenkjær* i 1906. Af Nordmuren fandtes et svært *Kampestensfundament*, der fortsattes ind under *Frederiksberg-gade*; det fundne *Fundament* for *Kormuren* var vinkelret derpaa og fortsattes ligeledes ind under *Gaden*. Det oprindelige *Terræns Muldrag* laa i *Kote 5,2 m*. *Grundstenene* var gravede noget ned i *Mulden*. Over dem var stærke Spor af det nedbrudte *Murværk*, hvori der bl. a. fandtes typiske gotiske Ribbesten, som gav et Fingerpeg om den nedbrudte Kirkens Stil. Skjult i *Stenfundamentet* stod der i *Nordmuren* tre svære *Egeblokke* lidt nedgravede i det faste *Ler*. Deres plant afskaarne *Overside* ragede godt 30 cm op over *Muld-laget*. Tilsvarende *Pæle* fandtes i *Kormuren* ved *Nedlægning* af *Gadekloakken*. De var aabenbart ældre end *Kampestensfundamentet*, som dækkede dem, og svarende ganske til lignende *Fundamentpæle*, der er paavist paa flere Steder i *Byens Grunde*. De har dannet *Underlag* for *Træbygninger*. Af de gjorte *Fund*, sammenholdt med de gamle *Skøder*, kan man slutte, at *Kirkens Kor* har været bredere end *Skibet*, et Forhold der kendes fra gamle *Kirkeruiner*, bl. a. paa *Gotland*. *Kirkens Skib* har haft en *Bredde* af c. 7,5 m og en *Længde* af c. 25 m. *Skt. Clemens Kirkerne* hører i det hele til den ældste Gruppe af *Kirker* i *Norden*. Den *Omstændighed*, at



1512

J.T.H. 1903

Københavns Segl 1512.



denne Kirke oprindelig vistnok har været bygget af Træ, peger i samme Retning, og det synes rimeligt at sætte dens Opførelsestid til det 11. Aarhundrede.

Der kendes kun lidt til Kirkens Historie. Det siges, at Asser Uddebrudsen og hans Hustru Abild i 1256 lod bygge et Stykke af Kirken og skænkede Jord til Kirkegaarden. Skibets store Længde kan tyde paa, at det er bleven forlænget, og de fundne Ribbesten kan pege paa, at det er sket paa denne Tid, da Kirken formentlig blev genrejst, efter at Lübeckerne havde ødelagt den i 1249. I 1419 siges Kirken at være „ynkelig forfalden“, og et Biskopmøde bevilgede den Ret til at udstede Afladsbreve. I 1537 nedlagdes den som Sognekirke og henstod øde, indtil den blev nedrevet i 1553. Snart efter udparcelleredes Kirkegaarden. Kirkegaarden var den største i Byen; den strakte sig fra en Linie 56 m N. for Lavendelstræde op imod, maaske lige til Vestergade. Paa Paladshotellets Grund gik den helt ud til Voldgaden, og mod Ø. var den gamle vestre Møllegrav, Skt. Clemens Kirkes Grav, Grænsen.

Byens ældste Kloster, *Graabrødre Kloster*, blev stiftet 1238 af Jacob Sunesøns Datter Inger, siden Grevinde af Regenstein. Dets store Grund laa paa det østlige Hjørne af Skindergade og Klosterstræde, og den udvidedes omkring 1377 til Købmagergade; Jordebogen siger rigtignok, at „Munkene røvede“ de paagældende Huse. Paa Hjørnet af Klosterstræde laa det store firlængede Kloster med Kirken i den nordlige Fløj. S. for Klosteret laa Avlsgaarden, af hvis østlige Længe der endnu findes Rester i Huset Matr. Nr. 106, hvis hvælvede Kælder rummede Prisonen, Klosterfængslet. Graabrødre Torvs sydlige Indsnit i Husrækken er Avlsgaardens Gaardsplads.

I 1491 bortsolgtes Avlsgaardens Boder til Klosterstræde til Danmarks Riges Hofmester Poul Laxmand, der skænkede dem til det Skt. Peders Alter, som han oprettede i Vor Frue Kirkes Højkor.

Ø. for Kirken, langs Skindergade, laa Kirkegaarden, Ø. for denne Klosters Teglovn, og S. for disse Lokalteter laa den store Abildhave, som strakte sig over det nuvæ. Torv og paa begge Sider af Løvstræde.

I Klosteret holdtes Graabrødrenes Provinsialkapitel bl. a. i 1299, 1386, 1417 og 1495, og det benyttedes jævnlig til større Møder. Her sluttede Vald. Atterdag Fred med Hansestæderne i 1360. I 1513 maatte Chr. II gøre Bod i Graabrødre Klosteret, fordi han havde fængslet Biskop Karl af Hamar. I April 1530 forlod Munkene Klosteret, og Fr. I bestemte derefter, at selve Klosterfirkanten og Kirkegaarden skulde omdannes til Brug for Universitetet. Denne Plan blev ikke bragt til Udførelse, men i August 1532 bestemte Kongen, at Borgmester og Raad skulde overdrage det til Helligaands Hospital. Hospitalet udparcellerede Grunden og paa lagde den en Jordskyld, der endnu udredes til Vartov. Omtrent samtidig blev Klosterkirken nedrevet. Vestfløjen erhvervedes snart af Bryggerlavet, der længe havde sit Lavshus her. Iøvrigt fremstod der mange Adelsgaarde i Klosters Bygninger og paa dets Grund. En af disse var Corfitz Ulfelds Gaard, der under hans Ejertid forøgedes ved Tilkøb af Naboejendomme. Hans oprindelige Gaard ejedes i 1581 af Rigens Kansler Eiler Grubbe og dernæst af hans Søn Sigvard Grubbe til Hofdal, som solgte den i Juli 1617 til Rigens Kansler Christian Friis til Kragerup. Siden var den i Johan Braems Eje, og af ham købte Corfitz Ulfeld den i 1637. Ulfeld tilkøbte i 1640'erne Naboejendommen mod V., det gamle Klosters Østfløj, der i omkring 100 Aar havde været Helliggeist Kirkes Sognepræsteresidens; i 1635 havde Henrik Huiffeldt til Berridsgaard erhvervet den, og det var ham, som solgte den til Corfitz Ulfeld. Gaarden og dens Have indtog det nuvæ. Torv; den



overgik i 1661 fra Ulfeld til Kronen, der efter Dommen lod den nedrive i 1664 og Skamstøtten rejse. Sydenden af den Klosterbygning, hvis Kælder rummede Fængslet, købte Bogtrykker Hans Vingaard til sit Trykkeri før 1547; <sup>28/6</sup> 1577 solgte hans Sønner den til deres Stiffader Bogtrykker Laurens Benedicht.

S. for Graabrødre Kloster byggede Roskilde Biskop Johannes Krag omkring 1295 *Helligaandshus* som Hospital for fattige Syge. <sup>30/1</sup> 1296 tillagde Biskoppen Hospitalet den Jordskyld, som Biskoppen havde paalagt hver Grund i og udenfor Byen til Straf for Borgernes Oprør. Helligaandshusets Bygningsforhold kendes ikke, men i 1449 nævnes dets Kirke paa den nuvær. Kirkes Plads. De fattige og syge var „udi adskillige Huse og Værelser forstrøede“, men Chr. I tog i 1472 Hospitalet i sin Beskærmelse og opførte nye Bygninger i et firlænget to-etages Kompleks, hvor Kirken dannede Sydfløjen og den store Sygestue den endnu staaende Vestfløj. Af Østfløjen findes endnu den sydligste Del bevaret; Nordfløjen laa paa Kirkegaarden langs Valkendorfs-gade. N. for Hospitalet, op imod Graabrødre Kloster, var Hospitalets Avlsgaard og Hestemølle, og Abildhaven strakte sig til Købmagergade paa den nuvær. Postgaards Grund. I 1474 blev Hospitalet omdannet til et Kloster efter Augustins Regel. Ved Reformationen blev Hospitalet i 1530 bevaret som en borgerlig Fattigstiftelse; dets betydelige Gods blev forøget med andet Kirke- og Kloster-gods. Hospitalet lever endnu stadig i vor Tid under Navnet *Vartov* (se p. 560), men maatte i 1607 fraflytte sine gamle Bygninger til Fordel for Chr. IV's Tugthus.

*Skt. Jørgens Hospital* udenfor Byen er en ældgammel Stiftelse; det nævnes første Gang i et Testamente fra 1261; det er utvivlsomt yngre end Hospitalet i Roskilde, oprettet 1253, og end Stadsretten af 1254, hvori det ikke nævnes. Det var fra sin Stiftelse et Spedalskhedshospital, indviet til Skt. Olav; Skt. Olavs Blok var opsat paa Skibbroen, og Skt. Olavs Alter var Hovedaltret i Hospitalets Kapel. Omkring den sorte Døds Tid skiftede det som andre af Landets Spedalskhedshospitaler Navn og kaldtes Skt. Jørgens. I Kong Hans' Tid blev det i 1508 reorganiseret; det var da som i hele Slutningen af Middelalderen bortforlenet, saaledes at Indehaverne havde Ansvaret for de syges Underhold. I 1517-22 bortforleuede Chr. II det til Karmeliterklostret i Helsingør til Støtte for deres Kollegium i Skt. Pederstræde. Hospitalet skulde da rumme 20 Syge. I 1530 blev det sammenlagt med Helligaands Hospital, og i 1621 erhvervede og nedrev Chr. IV dets Bygninger og Jord. Det laa, hvor nu Tullingsgade er.

*Skt. Clare Kloster* er grundlagt af Kong Hans' Dronning Christine som et Nonnekloster svarende til Graabrødre Kloster. Det blev opført i Slottets Køkkenhave, Hushaven, mellem Møntergade og Regnegade, Pilestræde og Volden. Arbejdet blev paabegyndt i 1497, afbrudt ved Dronningens svenske Fangenskab og først sluttet i 1505. Det bestod som de andre store Klostre af en firlænget Kloster-gaard med Kirken i den nordlige Fløj tværs over nuvær. Gammel-Mønt. De svære Fundamenter af Østfløjen og Halvdelen af Nordfløjen er funden ved Grundudgravning Ø. for Gammel-Mønt; ved denne Undersøgelse viste det sig, at Kirken har haft Stræbepiller og Hvælvinger. Foruden de egentlige Klosterbygninger var der til Klostret knyttet en Gaard V. for dette ved Pilestræde for Lægsøstrene og Terminsøstrene. Ved Reformationen delte Klostret Skæbne med Graabrødre Kloster. <sup>6/1</sup> 1532 gav Kongen Lægsøstrenes Gaard til Albret Ravensberg, men den kom senere igen tilbage til Kronen. Nonnerne blev endnu nogle Aar i Klostret, men før 1543 er dette bleven indrettet til kongelig Møntergaard. Herfra blev dog Kirken i 1574 overladt til den tyske Menighed; da denne i 1586 flyttedes til Skt. Petri Kirke,



blev Stykkestøberiet forlagt fra Skt. Petri til Skt. Clare Kirke og i 1610 fra denne til en ny Bygning i Pilestræde, vel omtrent paa Lægsøsterboligens Plads. Skt. Clare Kirke blev nedrevet i 1615 og Resten af Klostret i 1624.

*Skt. Gertruds Hospital* paa Rosengaarden, paa Hj. af Pustervig og Skt. Gertrudsstræde, er opført i Tiden mellem 1377 og 1440, mulig af et Medlem af Slægten Glob, som overtog det ved Reformationen. Det var underlagt Dekanen i Vor Frue Kirkes Kapitel. Dets Kapel laa i Sydføljen. Paa Skt. Gertruds Kirkegaard, hvor Misdædere begravedes, henrettedes Torben Oxe i 1517.

Byens yngste middelalderlige Hospital var *Skt. Anne*, bygget i 1516 med tilhørende Kapel af Skaaningen Claus Jensen Denne i Knud Degns Have nær ved den Stenmole i Stranden, som efter Hospitalet hed Skt. Anne Bro, hvorfra navnlig Overfarten skete til Skaane. Dets nøjagtige Beliggenhed kendes ikke, men var antagelig i Nyboder, i Nærheden af Fredericiagade, hvor der er fundet en lille middelalderlig Kirkegaard. Under Belejringen i 1523 laa Fr. I's Lejr tæt ved Skt. Anne Kapel. I 1524 blev Hospitalets Virksomhed flyttet til Skt. Gertrud, men blev i 1530 ligesom Skt. Jørgen slaaet sammen med Helligaands Hospital.

*Gildevæsenet* var intimt forbundet med det middelalderlige Købstadsliv; det var saa at sige en Betingelse for Købstadens Eksistens. For Københavns Vedkommende spores Gildevæsenet allerede i Byens ældste Købstadsnavn „portus mercatorum“, d: Købmændenes eller rettere de fremmede Købmænds Havn og Ladeplads; thi de fremmede Købmænd var stedse sammensluttede i et *Købmandsgilde* med særlige Købmandsvedtægter. I Byens ældste Stadsretter viser dette sig som *Borgernes Samlag, commune* eller *communitas civium*. Selve Bystyret havde sine Gilder og særlige Vedtægter; saaledes var det med Raadmændene og med Rodemestrene, der i den ældste Tid hed Fjerdingsmænd. Ogsaa de rent kirkelige Institutioner som Frue Kirkes Kanniker og Vicarers Kapitler var i Virkeligheden byggede paa Gildevæsenets Grundlag, og endnu mere gjaldt dette om det saakaldte *Kalentegilde* eller *Skt. Johannes Evangelistes Gilde*, en Sammenslutning af Gejstlige og Lægfolk med halvt kirkelig, halvt selskabelig Karakter. Disse Gilder stod i København helt under Biskoppens og Gejstlighedens Kontrol. Men sædvanlig var Købmandssammenslutningerne, de saakaldte Edslav, dog uden særlig gejstlig Farve, og der var ogsaa i København stærk Tilbøjelighed hos Borgerne til at emancipere sig, saa stærkt, at det i 1295 kom til formeligt Oprør mod Biskoppen, Johannes Krag, der vilde forbyde de ikke gejstlige Gilder og Drikkelag. Bispnen blev den sejrende; han lagde en fast Skat paa alle Stadens Grunde til Fordel for det nystiftede Helligaands Hus, og fremtidig kunde Gilder kun oprettes med gejstligt Tilsnit og efter Biskoppens Vilje. Vi finder herefter i København de fornemme Gilder viede *Kong Knud, Kong Erik* og *Hellig Legem*, til hvilke særlig de øvre Lag i Borgerskabet sluttede sig; andre gejstlige Gilder var formentlig *Helligaandsgildet* og *Skt. Nicolai Gilde*, som nævnes i 1377. Blandt de ældste Gilder og Lav var de fremmede Købmænds, de *tyske Købmænds* fra Wismar, Stettin og Stralsund, hvis *Trefoldighedsgildes* ældste bevarede Skraa er fra 1382; men Gildet er i alt Fald mindst 30 Aar ældre. Dets Kompagnihus laa paa Syd-siden af Amagertorv, Matr. Nr. 42 og 43. Dets Lavsalter, Trinitatis Alter, stod i Graabrødre Klosterkirke. Snart begyndte ogsaa Haandværkerne at skille sig ud fra Købmændene, og et „communitas civium“ opretholdtes nu kun ved den egentlige Byforvaltning. Af det ældre *Bagerlav* udskilte Svendene deres *Katrinegilde* i 1403. *Skrædernes* og *Overskærernes Gilde* med Skraa fra 1415 er ligesom de tyske Købmænds et *Trefoldighedsgilde*. *Guldsmedene* havde *Skt Eligius* (Skt.



Loye) til Helgen; deres ældste Lavskraa blev bekræftet i 1429; dette Lav har vist udskilt sig fra *Smedelavet*, der havde samme Patron. *Skinderne og Buntmagerne* havde et *Mariegilde*, som nævnes allerede i 1377. *Tømmerlavet* rummede vistnok ogsaa Murere og andre Bygningshaandværkere og havde *Skt. Andreas* som Værnehelgen; den ældste Skraa er fra 1515, men Lavet er utvivlsomt meget ældre. *Skomagerlavet* er ogsaa gammelt, og dets Eksistens i 1377 fremgaar af Bestemmelserne i Biskoppens Jordebog. I 1434 fik Skomagerne deres eget Alter i Frue Kirke. Jordebogen nævner ogsaa et *Skt. Peders Gilde*, vel sagtens *Vognmændenes Lav*, som holdt sine aarlige Messer ved Skt. Peders Alter i Skt. Peders Kirke. Blandt de gamle Lav maa endnu nævnes *Kødmangernes* (∴ Slagternes) og *Bryggernes*, om hvis tidligere Lavforhold dog lidet eller intet er kendt; de sidste er vist udskilt fra Købmandsgildet efter 1422. Ved Siden af Haandværkerlavene fremstod der fremdeles Gilder med gejstligt og selskabeligt Formaal, som *Skt. Antonigildet*, der nævnes 1521, og *Skt. Karine Gilde* i Nicolai Kirke, som oprettedes af Høftjenerne i 1464.

Modsætningen mellem det danske Borgerskab og de tyske Købmænd var jævnlig følelig, og omkring 1443 søgte Christopher af Bayern at lægge et Baand paa de tyske Særinteresser ved at skabe et fælles Lav for alle Købmænd og Borgere i et nyoprettet *Hellig Trefoldigheds Gilde* (se p. 767). Det fik sit Lavshus i Kompagnistræde, Matr. Nr. 66, 67 og 68, og var i lange Tider et væsentlig Led i Borgerskabets Sammenslutning, selv om det stadig i Middelalderen var forbundet med Vanskelighed at tvinge de tyske Købmænd ind i Lavet.

I Løbet af Middelalderen og endnu mere efter Reformationen specialiseredes Lavsinndelingen gradvis, idet de enkelte Haandværkslav deltes i flere. I 1525, da Oldermændene i Lavene gav Borgmestre og Raad Fuldmagt til at søge at erhverve Serreslev Mark, var Fuldmagten underskrevet af 14 Lav, men der var flere, idet i alt Fald Tømmerlavets Underskrift savnedes. Siden steg Lavenes Antal betydeligt. Lavene var imidlertid ikke lige berettigede, idet Haandværkernes Gilder regnedes for ringere end Købmændenes og andre Borgeres, der tidligt udtrykkelig betegnedes som „de højeste Gilder“. I Erik af Pommerns Brev af <sup>15</sup>/<sub>2</sub> 1422 om Lavene i samtlige Købstæder bestemmes, at ingen Haandværker, men kun Købmænd og andre Borgere var valgbare som Borgmestre og Raadmænd; først henimod Reformationstiden lykkedes det Haandværkerne at tilkæmpe sig Ligestillingen med Købmænd og de andre Borgere.

#### Fra Reformationstiden til den store Ildebrand.

Kort efter Overgivelsen af Byen lod *Christian III* de katolske Biskopper fængsle, og <sup>30</sup>/<sub>10</sub> 1536 blev Reformationen indført efter Vedtagelse paa et offentligt Borgermøde („Bursprog“, se p. 775) paa Gammel Torv.

Det var en fattig og kuet Befolkning, som i 1536 overgav sig til Chr. III, men det synes, som om den aandelige Frihed, Reformationen bragte med sig, ogsaa skabte Initiativ og Trivsel for Handel og Erhverv. Byen viser Fremgang i Bebyggelse straks efter Reformationens Indførelse. Byens Overgivelse medførte, at Kongen tog Vedligeholdelsen af dens Volde og dens Skyts i sin Haand, og det var fremtidig efter Kongens Befaling, at Arbejdet paa Volden blev udført, Byrder, som lagdes paa Byen. Der byggedes en ny Grav og Rondel ved Clare Kloster ∴ ved Regnegade, Portene forsynedes med nye Udenværker, „Dvengere“, og Volden blev ført over det opfyldte Løb mellem Bremerholm og Byen, vist helt ud til Havneløbet, idet der blev anlagt en ny Bastion tværs over Faavandet mellem Vingaarden



og Bremerholm, siden kaldt Bastionen ved Iskulen. Til Gengæld fik Borgerskabet overladt Tolden af Øl og Vin. Chr. III lod opføre det ældste Tøjhus paa Slots-  
holmen paa Rigsarkivets Plads og Admiralgaarden paa Bremerholm (i Admiral-  
gade), som Bolig for Holmens Admiral. I Bremerholms Nærhed, nemlig i Lille-  
Kongensgade, Østergade og Vingaardsstræde byggedes Huse for Skippere og Folk  
knyttede til Hofholdningen. Det middelalderlige Slot blev underkastet gennem-  
gribende Ændringer, bl. a. blev den store Kongefløj bygget i disse Aar. I For-  
bindelse med Slottet byggedes i Kongens senere Regeringsaar den ældste Vand-  
kunst, et Pumpeværk i et muret Taarn paa den Plads, som endnu bærer Navn  
derefter.

Reformationen medførte en fuldstændig Omordning af Byens kirkelige For-

hold. De gamle Skt. Clemens og Skt. Peders Kirker blev nedlagt som Kirker, og  
Helligaandsklostrets Kirke taget i Brug som Sognekirke. Sognegrænsen blev omlagt og  
Byen inddelt i Vor Frue, Nicolai og Hellig-  
aands Sogne. Den katolske Bispegaard blev  
benyttet til det reformerede Universitet, og  
Kannikegaardene blev Professorboliger, me-  
dens den tidl. Universitetsbygning omdan-  
nedes til Residens for Sjællands Biskop.  
Klostrene forsvandt, og kun Helligaandsklostret  
blev opretholdt som et verdsligt Fattig- og  
Sygehospital. Universitetet fik Raadighed over  
den aarlige Jordskyld af en stor Del af Frue  
Kirkes Altergods, idet dog de saakaldte Vicar-  
altres Gods blev tillagt Sognepræster og andre



Københavns Segl 1536.

Gejstlige. Frue Kirkes Præster fik til Erstatning for det tabte Gods tillagt Jordskylden  
af Skt. Peders Kirkes Gods, medens Helligaandskirkens Præster fik Skt. Clemens. Skt.  
Nicolais beholdt Kirkens eget Gods. Vor Frue Skole fik Frue Kirkes Sjælealters Gods,  
og Hospitalet fik ikke alene største Delen af Helligaandsklostrets Jordskyldsejen-  
domme, men ogsaa en stor Del af Frue Kirkes Dekans Jordegods. Graabrødre  
Kloster blev nedlagt 1530 og dets Bygninger først skænkede Universitetet og siden  
Hospitalet, som paalagde Grundene en Jordskyld og dernæst bortsolgte dem til  
borgerlig Beboelse. Skt. Clare Kloster blev Møntergaard og Skt. Peders Kirke  
Gæthus til Støbning af Kirkeklokker og Kanoner, medens Skt. Clemens Kirke blev  
nedrevet efter at have staaet tom i en Aarrække. Meget gejstligt Gods gled dog  
tilbage i de adelige Slægters Eje, hvis Forfædre i sin Tid havde overladt det til  
Kirker og Klostre, og det dannede en Grundstamme for de mange Adelsgaarde,  
der i denne Tidsalder begyndte at rejse sig i stort Tal, og som bidrog til at drage  
Velstand til Byen. Haverne i Kvartererne bag Hovedgaderne blev efterhaanden tæt  
bebyggede med Boder for Smaafolk, og nye Haver opstod udenfor Volden, saavel  
mod Stranden udenfor Østerport som mellem Søerne og Vester- og Nørreport.  
Ogsaa disse Haver fik lidt efter lidt en Randbebyggelse af Boder, og Forstæderne  
begyndte derved at vokse frem. I Pestaaret 1546 anlagdes en ny Kirkegaard uden-  
for Nørreport, omtrent hvor Andreaskirken nu staar, og i 1565 opførtes der et  
Kapel paa den. I 1549 skænkede Kongen Byen en Ladeplads paa Skarnholmen  
ved Højbro. I 1556 fik Byen Grønnegaards Havn paa Revshalens Sydside til en



Vinterhavn, og næste Aar overlod Kongen Borgerne en opfyldt Grund ved Stranden (Boldhusgades Nordside) til almindelig Losse- og Ladeplads.

Kbh.s Ret til selv at vælge sin kommunale Øvrighed var gaet tabt ved Overgivelsen 1536, saaledes at Byens Selvstændighed var mindre end de øvrige Købstæders; Borgmestrene blev nu beskikket af Kongen og indsat af Righovmesteren, Kansleren eller Slotsherren; øverste Borgmester var den, der var ældst i Embedet; den selvsupplerende Magistrat fik sit Antal indskrænket fra 16 til 12; Magistraten holdt Møde hver Fredag og havde dømmende Myndighed i Sager, der ikke hørte under Byfogden, Kronens Repræsentant. Et Par Gange om Aaret holdtes Bursprog, 3: Stadsretten m. m. blev i de menige Borgeres Overværelse læst op i Raadhusets store Sal. Skønt Borgmestre og Raadmænd ikke fik Løn, var Embederne indbringende Stilling; desuden var en Stab af Embedsmænd knyttet til Kommunen: Byfoged, Byskriver og Mestermænd (som Kronens Repræsentanter), By-svende, Vagtmester, Vagtskriver, Stadsspillemand, Markfoged, Vangemænd, Byhyrde, Pligtsfoged, Havnefoged m. fl. Det politiske Tyngdepunkt i Byen forrykkes omkring 1542 fra Lavsoldermændene til Haandværkerne, og der blev i Chr. III's Tid gjort adskilligt til Handels og Skibsfarts Fremme; den indfødte Handelsstand i Kbh. organiseredes i 3 Lav: Vandtsnidernes (Datidens Grosserere), Kræmmernes og Bryggernes. Byen fik et Gældsfængsel („Svæltekælder"), og havde iøvrigt af Fængsler Raadstuekælderen („Byens Hægte") og Prisonet i Graabrødrekloster (nu Graabrødretorv 11, Matr. Nr. 106, se p. 770). Da Tiggeriet blev en Plage, blev i 1537 skabt Begrebet de privilegerede Tiggere (bl. a. indfødte husarme) under Opsyn og Ledelse af to „Stodderfogder". Kbh. blev flere Gange hjemsøgt af Epidemier, især 1546 (Kolera og Dysenteri) og 1553.



Københavns Segl 1584.

Blandt *Frederik II's* Foretagender fortjener Kommunitetet at nævnes. Det oprettedes 1569 til Bespisning af 100 Studenter i en særlig Bygning paa Universitetets Grund. I 1578-80 førtes Vand fra Emdrup Sø i Træender til tre Vand-spring paa Gammeltorv, Amagertorv og Købmagergade, af hvilke det første senere af Chr. IV benyttedes til den endnu staaende Springvandskumme.

I 1575 overlod Kongen *Skt. Clare Kirke* til den tyske Menighed, men i 1586 fik den Tilladelse til at benytte *Skt. Peders Kirke*, hvor der hidtil havde været Gæthus; dette blev derefter flyttet til *Skt. Clare Kirke*, indtil det i Chr. IV's Tid fik sin egen Bygning i Pilestræde.

I 1580 opstod der Strid mellem Borgerskabet og Magistraten; det blev tilfældigt oplyst, at denne ikke betalte Kongeskat, og efter en Undersøgelse rejste Bor-



gerne Anklage mod sin Øvrighed for en lang Række Forhold: Magistratens Ligning af Byskatten var uretfærdig, den havde skabt sig ulovlige Indtægter, bidrog ikke til Broer og Veje, deltog ikke i Vagt- og Indkvarteringsbyrden, solgte Byens Huse og Grunde uden at gøre Rede for de derved indkomne Penge; en Borgmester havde laant af Stadens Kasse uden at betale tilbage; Købmand Markus Hess havde solgt et af Byens Skibe i Udlandet og selv beholdt Pengene; ingen vidste, hvem der nød godt af de 2000 Dlr., Kongen havde eftergivet Byen o. s. v. Først ved Byens Statholder, den energiske Christoffer Valkendorfs Mellekomst opnaaedes et Forlig i Januar 1581, i April s. A. blev det udformet som Forordning, kendt under Navnet: Fr. II's Stadsret, og for at undgaa lignende Strid i Fremtiden lod Valkendorf i 1682 udarbejde den Jordebog over Stadens m. v. Ejendomme og den Afskrift af Byens Privilegier („Valkendorfs Bog“), som begge opbevares i Raadstuearkivet.

Nu begyndte Kbh.s indfødte Købmænd at gøre sig gældende; den betydeligste i Fr. II's Tid var den nævnte Markus Hess, der ved alsidig Virksomhed skabte sig en Formue, indtil han o. 1580 begyndte at blive forfulgt af Uheld og tilsidt fik Gæld, han ikke kunde betale; hans store Gaard Iaa i Snaregade (Matr. Nr. 12 og 57), men iøvrigt ejede han mange andre Gaarde inden for Stadens Volde og Haver uden for Øster- og Vesterport, sidstnævnte Sted med en Fiskepark (nuv. Ny Teaters Grund). Ulemperne ved Lavsvæsenet traadte nu stærkt frem; Kongen modarbejdede Overgrebene fra Lavene, der, iøvrigt med Rette, klagede over de mange indvandrede, især tyske og nederlandske Haandværkeres Konkurrence. Af Pest blev Kbh. især hærget i 1564 og 1568.

Fr. II's Regeringstid var i det hele taget en Stilstandstid for Byens Udvikling. I hans seneste Regeringsaar blev dog Dødvandet brudt, medens Valkendorf virkede som Byens Statholder. Han opførte baade Taarn og Spir paa Helligaandskirken og paa Nicolai Kirke og lagde Kobber paa Frue Kirkes Tag, og han udvidede og ombyggede Bispegaarden. Paa Fladvandet i Gammel Strand opførtes det store Vejerhus ved Siden af den gamle Accisebod, og der blev sat Stenbolværk i Havnen. Byens forfaldne Volde blev istandsat og forbedrede. I 1582 byggede Valkendorf en Byens Gæstegaard, siden kaldet „Store Lækkerbisen“, paa Amagertorv mellem Østergade og Kirkestræde, og han opførte et offentligt Slagtehus udenfor Vesterport. Ved en Fattigstiftelse ved Datidens Østervold, Gochs Sjøleboder, lod han bygge en stensat Brønd, hvis svære Granitfliser nu er indmurede i Belysningsvæsenets Bygning, som staar paa Bodernes Grund. I 1595 oprettede han det Studenterkollegium, der bærer hans Navn, i Karmeliternes gamle Kollegiehus i Skt. Pedersstræde (se p. 424). Valkendorfs Virksomhed danner Optakten til Chr. IV's Tid.

Ingen Konge har i den Grad sat Præg paa Hovedstaden som *Christian IV.* Han udvidede Byens Grænser udover de absaloniske Volde mod N. til Kastellet og mod S. til Christianshavn og kan med Rette betegnes som Byens anden Grundlægger. I hans Regeringstid og for en stor Del paa hans eget Initiativ herskede der paa alle Omraader den livligste Byggevirksomhed i Byen, saavel til Fordel for Byens Handel og Skibsfart som for Kirker, dens Befæstning og dens kongelige Slotte. Blandt de første større Arbejder maa nævnes Blaataarns Spir, der rejstes i Anledning af Kongens Krøning i 1596.

I 1598 opførte Kongen paa Fladvandet udfør Slotsholmen det lange *Tøjhus*, og i 1602 det tilsvarende *Proviianthus*, og imellem dem lod han udgrave *Tøjhus-havnen* (tilkastet 1867-68) som en beskyttet Orlogshavn, hvori Skibene kunde ud-





V. Wycks Billede af København fra Søsiden, fra 1611.

|                    |                        |                    |                    |                |            |
|--------------------|------------------------|--------------------|--------------------|----------------|------------|
|                    |                        | Skt. Peders Kirke. | Rosenborg.         | Sejlhuset.     |            |
|                    | Vesterport. Raadhuset. | Universitetet.     | Skt. Clare.        | Østerport.     | Reberbane. |
| Skanse ved Tøjhus. | Vandmølletaarnet.      | Vor Frue Kirke.    | Helligaands Kirke. | Skt. Nikolai.  |            |
| Vartegn.           | Tøjhus                 | Københavns Slot.   | Renteriet.         | Holmens Smedie | Revieret.  |
|                    | med Tøjhusgraven.      |                    | Bro.               | (siden Kirke). |            |



rustes, dækkede for fjendtlige Øjne. Omtrent samtidig begyndtes en storstilet Opfyldning af Slotsholmen og dens Omgivelser, og i 1607 begyndte en Omdannelse af Københavns gl. middelalderlige Befæstning. De gl. Bymure faldt, og der blev lagt bastionære Volde og Grave omkring Byen. Byens Befæstning blev forbundet med Slotsholmens ved den overdækkede Løngang, en overbygget Bro med murede Piller (med Retning fra Vandkunsten mod Springvandet paa Christiansborgs Ridebane). Paa Slotsholmen blev der lagt to murede Bastioner, af hvilke den kasematerede Hjørnebastion, *det kgl. Bryghus*, endnu er bevaret som det sidste Minde om den Fæstning, der gennemgik Belejringen i 1658-59. Ved Tøjhushavnens Indløb lagdes Søbatteriet. Disse Arbejder var først afsluttede i 1620. I Forbindelse med Befæstningsarbejderne kan nævnes Anlægget af den vanddrevne Skæremølle eller Jærnmølle paa Slotsholmen, og i 1610 Oprettelsen af det nye Gæthus i Pilestræde som Afløser af det ældre i Skt. Clare Kirke.

Imidlertid havde Kongen i 1618 begyndt Anlægget af *Christianshavn* paa Revshalen. Den byggedes som en særlig Købstad, befæstet mod Amager ved Bastioner, Vold og Grav. I 1639 fik Christianshavn egne Købstadsprivilegier og fik tillagt Jord paa Amager, Christianshavns Fælled, til Græsning og til Borgernes Kaalhaver. Paa Byens Side blev samtidig *Børsen* bygget, paabegyndt 1618 og taget i Brug 1628, ligeledes anlagt paa opfyldt Grund, og mellem Børsens Opfyldning og Christianshavn lagde Kongen i 1619 *Langebros* eller Store Amagerbro, nu *Knippelsbro* efter Raadmand Hans Knip, der ejede det Hus, der efter ham hed Knippens eller Knippels Hus, som laa nærmest Broen paa Christianshavnsiden, og som var Toldbod i Aarene 1623-30, indtil denne blev flyttet til den nuvæ. Plads.

I 1606 opkøbte Chr. IV 39 Haver i Forstaden mellem Nørre- og Østerport, og her begyndte han i 1608 Opførelsen af det „Lysthus i Haven“, som han siden i 1624 kaldte *Rosenborg*, paa Borgvis omgivet af Vold og Grav.

Rosenborgs Anlæg var væsentlig medvirkende til, at Chr. IV optog nye og store Planer om Udvidelse af Byen. I 1629 lod Kongen „kaste en Grøft og lægge et Dige“ V. for Rosenborg, og han begyndte dermed en Udvidelse af Byens Volde omtrent fra Nørreport og mod N. i den Linie, der angives ved Østervoldgade. Mod N. afsluttedes Voldlinien mod Stranden med *Skansen ved Skt. Anne* paa det nuvæ. Kastels Plads. Skansen fik sit Navn efter den noget sydligere liggende Skt. Anne Bro. I Forbindelse med disse Fæstningsarbejder staaer Flytningen af *Toldboden* fra Slotsholmen til dens nuvæ. Plads S. for Kastellet. Herfra og over til Revshalen blev den davæ. Rhed, nu Havnen, indhegnet med nedrammede Pælerækker, Estakader, saaledes at der kun blev en enkelt Indsejling, Toldbodommen, som fik sit Navn efter den store jærnbeslagne Bom, hvormed den kunde lukkes. Et Batteri ved Toldboden og et eller to Blokhuse paa Revshalen fuldstændiggjorde Forsvaret. Hverken Voldene eller Skt. Anne Skanse blev fuldført i Chr. IV's Regeringstid og var ved Belejringen i 1658 i meget mangelfuld Stand. Kongen viste ogsaa Forstæderne stor Interesse og søgte i 1624 og Aarene derefter at regulere deres Gadenet, ligesom han forberedte deres Befæstning med lette Udenværker foran Byens Hovedvold; Arbejdet blev paabegyndt i 1620, men sluttedes først i Tiden omkring 1645. Anlægget bestod af Trenchementet fra Skt. Anne til Sortedamssøen, hvor Vartov Skanse laa, endvidere af Ravensborg Skanse V. for Sortedamssøen ved Nørrebrogade og af Ladegaardsskansen med tilhørende Trenchement udenom Skt. Jørgens Sø og tilbage til Hovedvolden S. for Farvergade; Voldgraven for dette sidste Trenchement kaldtes i senere Tid



Rosenaen, der altsaa er et kunstigt Vandløb forskelligt fra den Bæk, som var Skt. Jørgens Sø's naturlige Afløb.

Chr. IV's store Interesse for Flaaden fik ham til i Aarene 1614-20 at opføre en hel Sømandsby for dens Befalingsmænd S. for Admiralgaarden, hvor den kgl. Urtehave og Flaadens Tømmergaard laa paa den vestl. Del af den gl. Bremerholm. Senere efter 1631 blev Arbejdet fortsat med Opførelsen af *Nyboder*. Paa Bremerholmen opførtes bl. a. en stor ny Smedie. For Nyboder og for den nye Bydel mellem Skt. Anne Skanse og de gl. Volde paabegyndtes i 1640 en stor Rundkirke, *Skt. Anna Rotunda*, mellem Volde og Rigensgade; den blev aldrig fuldført og nedreves i 1668. Anlægget af den borgerlige Del af Nystaden naaede i Chr. IV's Dage ikke længere end til Papiret.

Allerede i 1606 havde Kongen forlangt, at Magistraten skulde fylde den da udtørrede *Skt. Jørgens Sø*, saa at den kunde blive til militært Værn for Byen. I 1619 lagde han selv Haand, ikke alene paa denne Sø, men ogsaa paa *Peblinge-* og *Sortedamssøen* samt *Lersøen*, som dog skulde være og blive Byens Grave. Til Gengæld fik Magistraten Ordrup Sø og tre Fiskedamme ved Gl.-Vartov. I 1621 udvidedes Kongens Besiddelse betydeligt, idet han overtog den omkring Skt. Jørgens Sø liggende Eng, som var Byens Kalvehave, og endvidere Skt. Jørgens Gaard og den Del af Byens Vesterfælled, som laa N. for den vestre Landevej til Roskilde og Køge. Til Gengæld fik Byen overladt Ryvangen, som hidtil havde været en Del

af Gentoftes Jord. Kongen udvidede denne sin Ejendom ved at nedlægge Københavns Nabolandsby Solbjærg, hvis Jordtilliggende var den Del af nuv. Frederiksbjergs Areal, som ligger V. for Bülowvej. Derefter nedlagde Kongen Slottets gamle Ladegaard, *Nyby Ladegaard*, der laa ved Ladegaardsaen omtrent ved Falkonergaarden, og byggede i 1623 Ladegaarden paa det Sted, der er kendt til vore Dage. Ved denne Ordning blev Jordtilliggendet overført til Slottets Birk og gik derved tabt for Byen, idet dog Søerne, til hvilke Kongen kun erhvervede Brugsretten, bevarede for denne.

I Chr. IV's Regeringstid byggedes *Holmens* (Bremerholms) Kirke, ved Omdannelse af Holmens gamle Ankersmedie i 1619, udvidet til Korskirke 1641; *Trinitatis Kirke* med *Rundetaarn* (oprindelig Observatorium under Navnet *Stelleburgi Regii Hafniensis* eller *Regenstaarnet*) paabegyndtes 1637, og Taarnet fuldførtes 1642, medens Kirken først indviedes 1656. Udenfor Nørreport blev Kapellet ombygget til Sognekirke for Forstæderne i 1628. Endvidere fik *Skt. Petri tyske Kirke* et nyt højt Spir i 1609, medens selve Kirken udvidedes til Korskirke i 1631-34, *Frue Kirke* fik et nyt højt Spir i Stedet for det gamle brøstfældige i Aarene 1609-10, og *Nicolai Kirkes* Kor udvidedes ca. 1630. *Universitetet* udvidedes i 1601 ved en stor Bygning paa den nuv. Midterfløjs Plads, og snart efter



Christianshavns Segl 1641.



blev den ældste botaniske Have anlagt, hvor nu Zoologisk Musæum ligger. *Vor Frue Skole* fik ny Bygning i 1634.

*Raadhuset* paa Gammeltorvs Sydside blev ombygget og forsynet med Taarn og Spir i 1606-10. Samtidig blev *Nytorv* anlagt.

Byens Vandvæsen forbedredes med Nedlægning af flere Trærender fra Emdrup Sø til Byen, de saakaldte Springvands- og Trykvandsrender; den ældste var allerede lagt i Fr. II's Tid i 1579. Fra den højtliggende Del af Stadsgraven, den saakaldte Vestergrav mellem Vester- og Nørre-Porte, lagdes adskillige Pumpevandsrender, som forgrenedes til Byens Brønde.

Blandt Kongens humanitære Byggearbejder bør fremhæves Helligaandsklosters Omdannelse i 1607 til Tugthus og Arbejds- og Opdragelseshus for Mænd, Kvinder og Børn, senere kaldet *Børnehuset*. *Helligaandsklosteret* blev samtidig flyttet til den kgl. Jagtgaard *Vartov* ved Rosbæk Bro (nu Gamle-Vartov), hvor det hentede sig det mærkelige Navn, Vartov (og Pas paa), det endnu bærer. I 1632 opførte Chr. IV nye anelige Bygninger for Hospitalet ved Sortedamssøens nordvestl. Hjørne, paa begge Sider af Helsingørvejen (nu Østerbrogade), som dog allerede ødelagdes under Belejringen 1658-59. Ved den gl. Østervold, i St.-Brøndstræde, byggedes i 1632 i Forbindelse med Sjøleboderne en Gæstegaard for fattige, der dog kun havde en kort Levetid. En anden Stiftelse, ligeledes sammenbygget med Sjøleboderne, var de fattiges Børnehus i Møntergade, indrettet i en ny Gaard købt i 1631 af Jørgen Friis til Krastrups Bo.

For Fattigvæsenet blev der yderligere sørget ved Oprettelsen i 1630 af et særligt Forstanderskab, hvis Ledelse havde sit Sæde i det saakaldte *Konventhus*, tidligere en af Silkeboderne, paa Hjørnet af Silkegade og Pilestræde (nu Bikuben).

I 1602 købte Kongen en Samling Gaarde ved Gammel-Strand (nu Matr. Nr. 9, 10, 11), der havde tilhørt Christoffer Valkendorf. Her indrettedes en kgl. Gæstegaard, der i 1621 forlagdes til en anden Adelsgaard, købt af Fru Ellen Marsvin, paa Hjørnet af Højbrostræde og Læderstræde (nu Matr. Nr. 51).

I Gæstegaarden ved Gammel-Strand fik derefter *det kgl. ostindiske Kompagni* i 1627 sit Hus. Et lignende Kompagni, *Islandsk Kompagni*, byggede 1641 sit Kompagnihus paa Skarnholmen, nu Thorvaldsens Museums Grund.

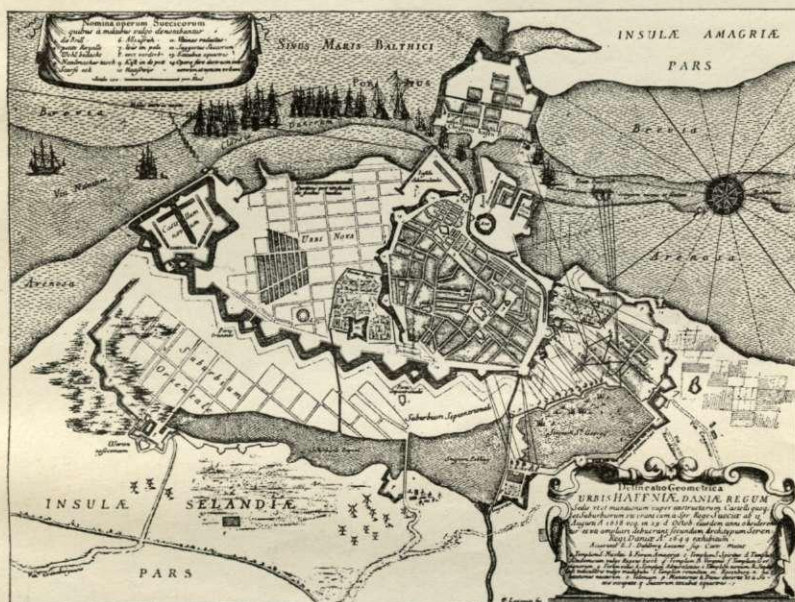
Blandt Kongens øvrige Handels- og Industriforetagender bør nævnes *Silkevæveriet*, til hvilket der i 1620 opførtes Bygninger paa begge Sider af den dertil anlagte Gade, nu Silkegade. Grunden var tidl. en Adelsgaard, solgt i 1619 af Eske Brok til Kongen. Denne Gaard ejedes fra 1448 af Iver Axelsen Thott og gik siden i Arv til Trolleslægten, blandt andre ejede Herluf Trolle den, og hans Enke Birgitte Gøye paalagde den i 1566 en fast Afgift til Vartov, som endnu udredes af Ejendommene i Silkegade. — I det gl. Farveri, nu Vartov, og i Vandmøllen paa Vandkunsten indrettedes Farveri og Valkeri.

Jævnside med de af Kongen selv eller de paa hans direkte Foranstaltning udførte Byggearbejder opførte ogsaa Adelsmænd saavel som de velhavende Borgere talrige anelige Gaarde, blandt hvilke dog Borgmester Matthias Hansens Gaard paa Amagertov (Matr. Nr. 3) er den eneste, der er bleven levnet til vore Dage (se p. 713).

Ved Chr. IV's Udvidelse af Byen 1629 kan dens Folketal anslaaes til c. 25,000, og før Københavns Belejring var det vel steget til henimod de 30,000, skønt Pesten, der sædvanligvis fulgte i Krigenes Spor, havde hærget Staden i 1611, 1619, 1624-26 (krævede ialt 4884 Menneskeliv efter Samtidens Opgivelser), 1629, 1636-37, 1644-45.



To Aar efter sin Tronbestigelse udstedte *Frederik III* Privilegier for dem, der vilde bygge i Forstæderne, dels Forstaden udenfor Gamle Østerport (siden Skt. Anne Kvarter), hvis Gadeplan efter nogen Vaklen blev fastslaaet saaledes, som den endnu er bevaret, og dels Forstæderne udenfor Vester-, Nørre- og Ny Østerporte og indenfor Chr. IV's Udenværker, hvor Bebyggelsen hidtil væsentlig havde været indskrænket til faa og smaa enetages Fattigmandsboder i Haverne. Disse egentlige Forstæder fik dog kun en meget kort Levetid. Den første Krig med Sveriges Konge, Carl Gustav, kom ikke direkte til at berøre København, idet man paa Grund af dens Fæstningsværkers ringe og ufærdige Tilstand hastig sluttede



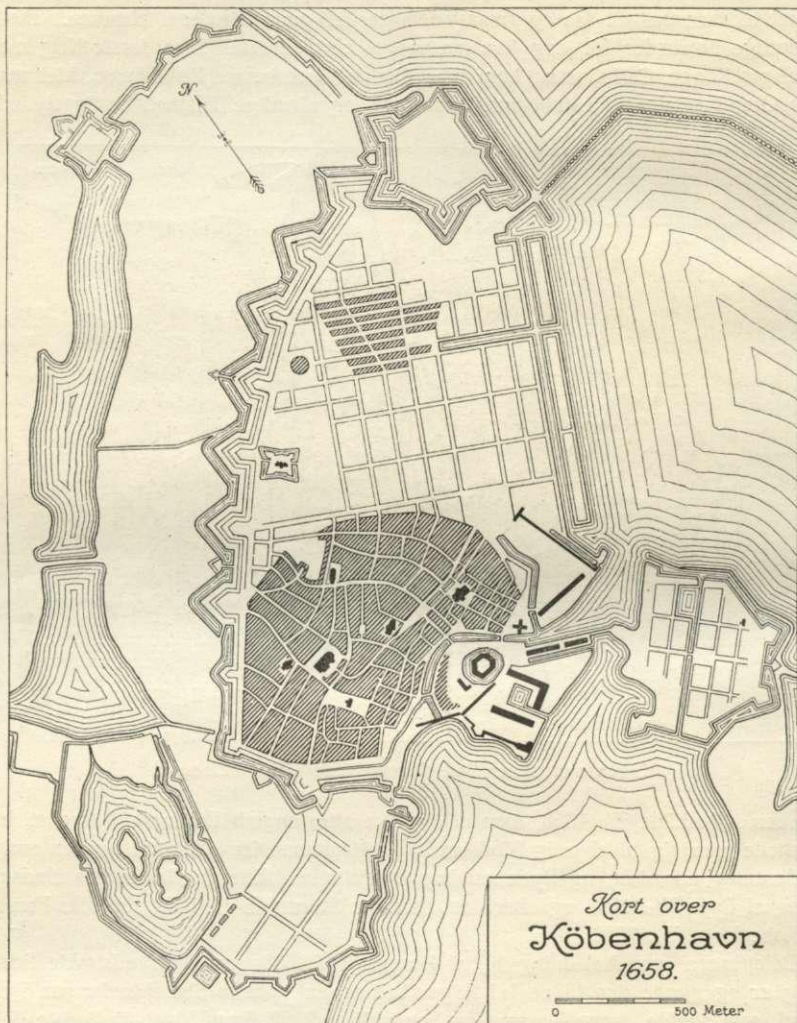
København under Belejringen 1658. Efter Pufendorf.

Freden i Roskilde  $28/2$  1658, men da Sverige atter angreb Danmark i August, besluttede man sig til alvorlig Modstand. Forstæderne blev afbrændt og den svage Befæstning udbedret, og Byen modtog Belejringen. Efter Hollændernes Undsætning af Byen  $29/10$  1658 og efter den afslaaede Storm  $10/2-11/2$  1659 sluttedes Freden i København  $27/5$  1660.

Belejringen gav Anledning til, at Kongen  $10/8$  1658 gav Byen udstrakte Privilegier og gjorde den til en fri Rigsstad og en af de to Stabelstæder paa Sjælland, som skulde „have Stemme og Samtykke udi alt, hvad Riget til Bedste delibereeres kan“. Privilegierne bekræftedes  $24/8$  1659, og der oprettedes et Raad af de 32 bedste Mænd, valgte af Borgerskab og Magistrat i Forening; af de 32 Mænd maatte vælges 2, som sammen med 2 Borgmestre skulde have fri Adgang til Kongen og være med i Overvejelser og Beslutninger angaaende Rigets Anliggender;  $14/4$  s. A. foregik det første Valg af de 32 Mænd, en Institution, der bestod til  $1/1$  1840. Da Privilegierne efter Belejringen skulde føres ud i Livet, undergik de dog forskellige Ændringer og Indskrænkninger paa Grund af den nye Regeringsform, Enevælden, der indførtes ved den højtidelige Arvehyldning  $18/10$  1660.



Denne indledes i Slottet, hvorfra Kongen og Dronningen begav sig i Procession, fulgt af Rigsraader og Repræsentanter for de 4 Stænder, hen over Slotspladsen ved Holmens Bro til den ved Børsrampen oprejste Tronhimmel. Her foregik den egentlige Hylding i Overværelse af det væbnede Borgerskab, hvis



Efter Kortet i Ny kgl. Saml. 372 Fol.

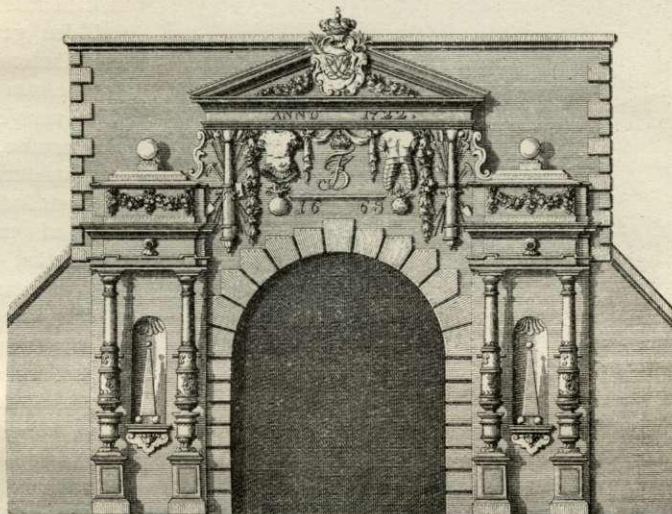
Kompagnier havde givet Møde i fuld Krigsudrustning under Stadthauptmanden Frederik Thuresens Kommando. De nye og endelige Privilegier blev udstedt  $\frac{24}{6}$  1661; de opbevares nu i Raadstuearkivet. Ved dem skænkede Kongen Roskilde Len, nu Bistrup Gods, til Byen og gav Kbh. det Byvaaben, der benyttes den Dag

Dag. Privilegierne gav ikke Staden den politiske Indflydelse, man havde ventet, og det økonomiske Tryk var stort; de indvandrede Tyskeres Konkurrence, de store



Skatter og Indkvarteringsbyrden tyngede; naar Kbh. alligevel kom i Vejret og fik en dominerende Stilling, der skaffede den Betegnelse „en Blodigle paa Statslegemet“, var det, fordi Enevoldskongen begunstigede sin Hoved- og Residensstad.

Efter Krigen søgte Kongen at indhente det forsømte med Hensyn til Befæstningen. Skt. Anne Skanse blev af Generalmajor Henrich Rüse ombygget til *Citadellet Frederikshavn*; Kirkeruinen Skt. Anna Rotunda blev nedbrudt og Stenene brugt i Citadellets Bygninger. Citadellet var i Hovedsagen fuldført 1663, men det her oprindelig paatænkte Residensslot kom ikke til Udførelse. Ombygningen af Byens Volde blev først paabegyndt i 1667, og Arbejdet afsluttedes i Løbet af nogle Aar. Fra den gamle Vesterport blev Volden ført noget vestligere end før, og



Vesterport. Efter Thurah's Vitruvius.

selve Porten blev i 1668 flyttet mod S. fra Vestergade til udfor Skt. Clemensstræde, hvor nu Frederiksberggade udmunder i Raadhuspladsen. Paa Grund af den nye Voldlinje blev Løngangen og Slotsholmens Befæstning overflødig, og paa Fladvandet mellem Slotsholmen og Volden opfyldtes *Frederiksholmskvarteret*, og Frederiksholms Kanal udgravedes. Ogsaa *Christianshavns Vold* blev forstærket, og ud imod Kalvebodstrand blev den ligeledes flyttet, saa at den kom i Linie med Volden paa Københavnsiden. De yderste Forsvarsværker paa begge Sider var de saakaldte „Kyckenkorbe“ (Navnet er i nyere Tid fejlagtig tydet som „Kigkurer“; det betyder vist „Kig i Kurven“, et Slangord for Vandet, svarende til det moderne „Ballen“).

De under Belejringen ødelagte Forstæder maatte ikke genopføres, men Jorden udenfor Søerne skulde af forsvarsmæssige Grunde forblive øde og ubebygget. I 1669 fik derfor Blegmændene og i 1672 Gartnerne anvist Jord udenfor Sortedams Sø, og Blegdammene og Urtehaverne opstod langs Blegdamsvejen.

Løvrigt kan det nævnes, at Fr. III i Stedet for Chr. III's Tøjhus lod opføre den Bygning, som nu rummer Rigsarkivet, fuldført 1673. Den betegnedes som bestemt til „*Ars, Lex, Mars*“, idet øverste Etage var Kongens Kunstammer, næste



hans Bibliotek, medens nederste Etage var Tøjhus. I Skt. Anne By paa nuværende Amalienborgs Grund lod Dronningen Slottet *Sophie Amalienborg* bygge. Dets Have strakte sig fra Skt. Anneplads til Fredericiagade. Arbejdet blev først afsluttet i 1673, da Slotskirken indviedes.

Den Dom, som blev fældet over Corfitz Ulfeld, medførte Konfiskation og Nedrivning af hans Gaard i Graabrødre. Gaardens Grund blev i 1661 udlagt til offentlig Plads, *Ulfelds Plads*, og en Skamstøtte (nu i Nationalmuseet) rejst; nu er Pladsen Graabrødre Torv og Kejsergade.

Vartov, hvis Bygning ved Sortedamssøen var ødelagt i Belejringen, købte i 1665

den Grund, hvor Hospitalet siden har haft til Huse.

I den gamle By var Gaderne lidet farbare paa Grund af de mange Bislag, Kælderhalse, Trapper, Stakitter m. m., og trods Indførelsen 1661 af en Renovationsskat og en Generalreoveringsdirektør var Gaderne utrolig snavsede. Et nyt og sundere Grundlag for Skatterne kom med Københavns Grundtakst af 1662. I Handel, Skibsfart og Industri fortsatte Regeringen i merkantilistisk Aand med Privilegier, Monopoler, Beskyttelse og Tvang.



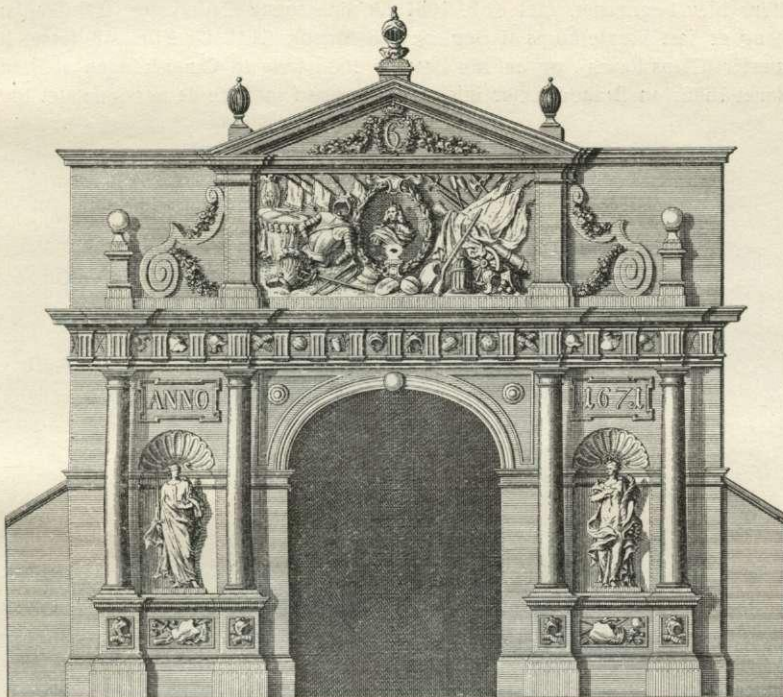
Christian V's Rytterstatue.

Lavenes Artikler blev revideret, da deres Selvstyre stred mod Enevældens Ønsker.

*Christian V's* Regeringstid var en Fremgangsperiode for Byen. Indbyggerantallet, der i 1669 var c. 31,000, steg til c. 42,000 i 1679, c. 60,000 i 1689 og c. 62,000 i 1699; denne Stigning medførte, at Tiden blev en Byggeperiode. Der blev opført mange nye Privathuse, især i Storm-, Ny Vester-, Ny Kongens-, Adel-, Sølvgade og Løngangsstræde og paa Kongens Nytorv; det var mest toetages Bindingsværksbygninger. *Kongens Nytorv*, som havde henligget i Høj og Dal som Rest af Chr. IV's Vold, og som spotvis hed Hallandsaas, blev planeret og brolagt i 1670, og snart rejstes her Gyldenløves Palæ (nu Charlottenborg), Niels Juels Palæ (nu Thotts), og paa det nuv. kongelige Teaters Plads byggedes i 1673 Kanonstøberiet *Gæthuset*, der afløste det gamle i Pilestræde. Nyhavn blev udgravet 1671-73. I 1680 opførtes *Hovedvagt*, hvor nu Hovedvagtsgade ligger, og i 1688 blev Rytterstatuen af Kongen rejst paa Torvets Midte som den første Statue paa offentlig Plads i Byen.



Af andre Gadeanlæg kan nævnes *Frederiksborggade*, der i 1680 blev ført fra Lille-Købmagergade til den i 1673 nybyggede Nørreport, og *Nygade*, som i 1691 lagdes over en Brandtomt fra Gammel Torv til Vimmelskafet. *Nybrogade* blev anlagt i 1684 langs Gammel Strand og *Stormbroen* og *Prinsens Bro*, medens Nybro udfor Knabrostræde allerede var bygget i Fr. III's Dage. *Knabrostræde* blev efter en alvorlig Brand 14.-15. November 1685, hvorved c. 40 Ejendomme ødelagdes, ført igennem til Vimmelskafet. En anden Brand ødelagde  $\frac{19}{4}$  1689 *Sophie Amalienborg* under en Operaforestilling i en Træbygning i Slottets umid-



Nørreport. Efter Thurah's Vitruvius.

delbare Nærhed, og 171 Mennesker indebrændte, hovedsagelig af Byens ansete Familier.

Blandt Chr. V's Bygninger fortjener endnu *Reformert Kirke*, opf. 1688-89, og *Vor Frelsers Kirke*, opf. 1682-96, at nævnes. I 1674 blev *Christianshavn* indlemmet i København, men beholdt dog sit eget Byting til 1685. Ogsaa paa anden Vis indlemmedes *Christianshavn* i Hovedstaden, idet dens Befæstning knyttedes til Kastellet, da Kongen i 1685-92 byggede den endnu eksisterende Forlængelse af *Christianshavns Vold* henover Revshalegrunden til *Christiani Qvinti Bastion*, samtidig flyttede Flaadelejet fra *Bremerholm* til den dybe Krog *Hukken* udfor *Toldboden* og lod *Nyholm* opfylde til *Skibsbygningsværft* for Flaaden. I 1695 fik *Motzmann* Tilladelse til at fylde op nær Byens gamle *Ballastplads*; derved fremstod det nuværende *Christiansholm*. *Langebrogade* byggedes 1686, dog kun for *Fodgængere*.



Gaderne var stadig meget urenlige, daarligt brolagte, krumme og snævre; 1680 forlangte Kongen dem rettet med Waterpas, saa der blev Fald til Rendestenene.

Matriklen af 1689 over Byens Grunde blev udarbejdet efter *Ole Rømers* Anvisning. Han var ogsaa Drivkraften i mange Kommissioner om Byens Brolægning, Vandvæsen, Brandvæsen, Havnevæsen, Politiforhold og Maal og Vægt og blev fra 1705 Politimester og Borgmester i Staden til sin Død <sup>19/9</sup> 1710. Under hans Ledelse blev et stort Arbejde gjort: *Frederiksholms Kanal* blev gravet ud i 1681; Hovedgaderne fik <sup>3/4</sup> Al. brede, plankeforede Rendestene, dækket med Rendestensbrætter; Vandkunsten blev indrettet til Fisketorv; Usikkerheden paa Gaderne, især om Natten, blev begrænset, idet Kbh. 1681 fik sine første Gadelygter (500 Tranlamper) og et fast Vægterkorps (i Beg. paa 68 Mand); 1682 fik Kbh. sin første Politimester (Claus Rasch), og en stor Brand i 1685 førte til Omordningen af Brandvæsenet 1686; en Branddirektør udnævntes, og han indførte de her i Landet hidtil



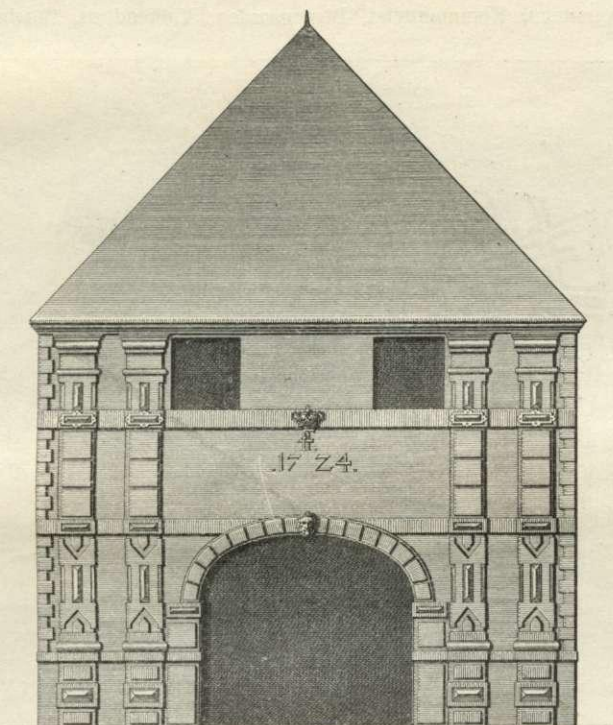
Østerport. Efter Thurah's Vitruvius.

ukendte hollandske Slangesprøjter; i 1689 kom en Brandforordning. *Peder Resen*, der var Byens Præsident, samlede Materialet til sit store Atlas danicus, Forløberen for J. P. Traps Beskrivelse af Danmark, men døde <sup>1/8</sup> 1688, forinden Værket kunde afsluttes og udgives. Hans Protokoller om Byens Historie, som opbevares i Raadstuearkivet, er uerstattelige Kildeskrifter.

*Frederik IV's* Regering begyndte krigerisk. I Juli 1700 bombarderedes Byen af en forenet svensk-hollandsk engelsk Flaade, men der anrettedes kun ringe Skade, og Faren drev snart over, idet Freden sluttedes i Travendal allerede i den følgende Maaned. En langt alvorligere Ulykke hændte, da en Pestepidemi i 1711 gik hærgende over Landet; i Tiden Juni 1711-Februar 1712 bortrev Pesten i København c. 22,000 Mennesker af en Befolkning paa 65-70,000 Indbyggere. Pesten krævede Anlæggelse af de saakaldte „Assistenskirkegaarde“, der bestod til 1760, da de afløstes af den fælles store Assistenskirkegaard (se Noten p. 321). En Koppeepidemi i 1715 krævede 760 Liv; i 1716 kom Peter d. Store af Rusland med 30,000 Soldater, der lejredes paa Øster- og Nørrefælled; det var en urolig Sommer for Københavnerne, og det var med Lettelse, de saa Russerne drage bort, da Planerne om en russisk-dansk Landgang i Skaane var opgivet. I Fr. IV's Tid opførtes i 1699-1704 *Frederiksberg Slot*, i 1703 *Operahuset* (nu Østre Landsrets Bygning), *Admiralitetsbygningen* ved Holmens Kirke (1704), *Citadelskirken* (1704),



Den Herre Zebaots Kirke for Garnisonen (1706) og Gravkapellet ved Holmens Kirke (1705). *Blaagaard* med vidtstrakte Haveanlæg blev efter 1706 bygget af Kongens Broder Prins Carl paa en Grund V. for Peblingesøen. I 1703 og følgende Aar udførtes en Del Forstærkningsarbejder ved Fæstningens Udenværker, og i 1713 føjedes hertil Batterierne *Trekroner* og *Prøvesten*, byggede paa sænkede Skibsvrag. I 1712 opførtes *Arresthuset* i Sluttergade, i 1720 *Vajsenhuset*, hvor nu Domhuset ligger, og i 1721 afsluttedes Opførelsen af *Kancellibygningen* paa Slots- holmen, og *Geheimarkivet* fik sin egen Bygning ved Siden af Kancelliet. I



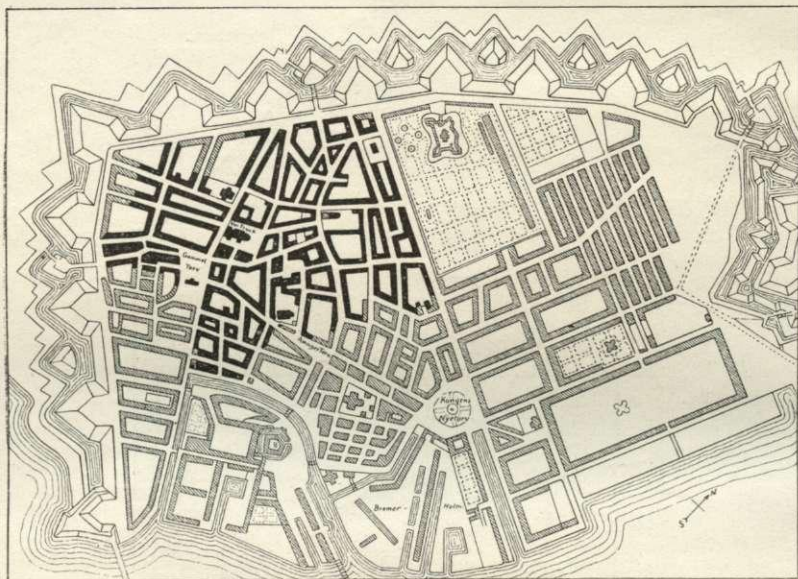
Amagerport. Efter Thurah's Vitruvius.

1721-27 foretog Kongen en Ombygning af *Københavns Slot* undtagen Blaataarn, og *Palæet i Kalveboderne* (nu Nationalmuseet) opførtes. I 1722 blev *Komediehuset* i Grønnegade (nu Ny-Adelgade) aabnet af Capion, som her opførte Holbergs Komedier. Omkring 1722 faar Byen sine første Kaffeuse. Udenfor Søerne var *Forstæderne*, især Vesterbro, i Fremvækst. I Fr. IV's Tid blev den sidste Del af Byens Kystlinie paa Sjællandssiden reguleret, idet der blev opfyldt og sat Bolværk fra Skt. Anne Plads til Toldboden, og det indvundne Areal blev anlagt til Tømmerpladser.

Hele denne jævne Fremvækst af den velstaaende By, hvis Indbyggertal steg til c. 75,000, blev mod Slutningen af Fr. IV's Regeringstid voldsomt afbrudt ved den store Ildebrand, der hærgede Byen <sup>20-23/10</sup> 1728. To Femtedele af Byen, nemlig næsten hele den gamle By, blev lagt i Aske, idet der af denne kun



bevarede Dele af Vestergade, Studiestræde og Skt. Pederstræde, omtrent fra Larsbjørnstræde til Volden, Frederiksholms Kvarteret, største Delen af Strand Kvarter og Strækningen fra Regnegade til Bremerholm og Kongens Nytorv. Ialt brændte 1670 af Byens c. 4100 Huse og 69 Gader helt eller delvis, og 3650 Familier blev husvilde; ikke eet af de brændte Huse havde været forsikret. Af offentlige Bygninger brændte Vor Frue Kirke, hvis Spir vistnok blev antændt ved Bortsprængningen af Hjørnehuset ved Gammel Torv (der kaldtes „Blasen“ efter en tidligere Ejer, Bartskeer M. Blasius Møller, gift med Fru Ellen Krabbe), Skt. Petri, Trinitatis med Universitetsbiblioteket, Helligaands og Reformert Kirker, endvidere Universitetet, Kommunitetet, Bispegaarden, Valkendorfs, Borchs og Elers



Kort over København efter Branden 1728.

Den brændte Del angives ved de fuldt trukne Linier. Efter et af Joachim Hassing tegnet Kort, i Raadstuearkivet.

Kollegier, Regensen og Professorgaardene, Raadhuset med mange af Byens gamle Dokumenter, Protokoller og Regnskaber, Vaisenhuset, Generalpostamtet, adskillige adelige Gaarde og de fleste af de velhavende Borgeres Huse. Store Formuer gik til Grunde, og Byen kunde kun genopbygges ved Hjælp af Laan og Støtte udefra. Det var den største og værdifuldeste Del af det middelalderlige og Renæssancetidens København, som sank i Grus, og København mistede i mangt og meget Tilknytningen til sin historiske Fortid. Siden Lübeckernes Ødelæggelse af Byen i 1368 var saa stor en Ulykke ikke overgaet Staden.

#### København 1728-1800.

Branden 1728 var en alvorlig Udluftning af det gamle Kbh. og gav god Anledning til at befri Byen for de mange snævre og krogede Gyder, men det blev kun ved Planerne. De gamle Gadelinier blev for største Delen bibeholdte; af de vigtigste Forandringer nævnes Frederiksberggade, der fremkom i Stedet for de



smaa Skt. Clemensstræder m. fl. som en Forlængelse af Nygade, og Kultorvet, der anlagdes mellem Mikkell Vibes Gade og Skt. Gertrudsstræde. Med Opførelsen af Husene gik det kun langsomt. Den største Hindring var Kapitalmanglen; Branden havde belært Kapitalejerne om, at faste Ejendomme var et daarligt Pant, idet man endnu ikke kendte til en virkelig Brandforsikring; først efter at en saadan var blevet oprettet med „Kjøbenhavns Brandforsikring“ 1731, kom der Gang i det private Byggeri; men ved Fr. IV's Død 1730 laa Byen endnu i Ruiner, og først langt ind under den næste Konges Regering var den genopført (c. 1733); der siges da at være blevet opført c. 2000 Huse for en samlet Byggesum af 8 Mill. Rdlr. Kurant; men der var hverken bygget solidt eller overdaadigt; kun paa de offentlige Bygningers Genopførelse blev der sat mere Kraft ind. Byen havde tabt meget i Udseende. Den eneste Fordring, som Regeringen havde stillet: at der i de store Gader kun maatte bygges grundmurede Huse, blev opgivet efter nogle Aars Forløb. De Bygninger, der nu blev opført, var større end de brændte havde været; store dobbelte Ejendomme paa 3 Etager og Kældere var almindelige, og medens Husene i ældre Tid havde været beregnet for 1 Familie, fik de nu flere Lejligheder.

Medens Byen endnu laa i Ruiner, og man var i Færd med at genrejse de offentlige Bygninger, lod *Christian VI* det nylig ombyggede Slot nedbryde og opførte det prægtige Christiansborg Slot 1733-45 (se p. 327). I 1733 stod Raadhuset genrejst; Vajsenhuset blev 1731-34 genopført paa Nytorv (nuvær. Domhus' Plads); Universitetet genindviedes 1732; Regensen var først genrejst 1748, de 11 Professorresidenser 1755, Frue Latinskole 1731, Bispegaarden 1732, Sjøleboderne 1734, Budolfi Hospital 1743, Reformert og Petri Kirker 1731, Trinitatis Kirke 1731, Helligaands Kirke 1732, Frue Kirke 1744 (dog indviet 1738). Under Chr. VI blev Prinsens Palæ ombygget i den Skikkelse, som det væsentlig har endnu, og der foretoges store Byggearbejder og Forandringer ved Orlogsværftet og Havnen; Danmark blev i 1735-46 en betydelig Sømagt; over 1000 Mand havde Arbejde paa Gammel- og Nyholm, og Skibsbyggerier blomstrede op (bl. a. Tømmermester Bjørns paa nuv. Wilders-, Krøyers- og Grønlandske Handels Plads). Havnen led af forskellige Mangler: den blev stadig forurennet; Sejlløbet kunde ikke passeres af Skibe, der stak over 17 $\frac{1}{2}$  Fod, og uden for Toldbodbommen laa et Vrag „Sorte Rytter“ med kun to Fod Vand over sig som en Fare for Sejladsen. Der blev nu uddybet en ny Rende; i 1730 blev Højbro repareret og i 1739 den helt brøstfældige Knippelsbro. Vigtig var Havneordningen af 1744; ved den blev Nyhavn og Frederiksholms Kanal Liggeplads for Fartøjer med Brændsel og Byggematerialer; mellem Marmorbroen og Højbro laa Fiskerbaade og Pramme; mellem Højbro og Holmens Bro fik Skibene med Fedevare, tørret og saltet Fisk deres Tilhold, og i Kanalen langs Børsen laa Finlapper, Kornskibe og Fartøjer med Købmandsgods. 1735-39 blev „Dokken“ anlagt (ophugget 1918); Bremerholm blev stærkt bebygget; her opførtes „Hovedmagasinet“ langs Holmens Kanal; paa Nyholm anlagdes Batteriet „Sixtus“ og den endnu eksisterende Hovedvagt; Mastekranen er derimod først fra Fr. V's Tid (p. 586). Endelig kan nævnes Byggearbejderne ved Straffeanstalten paa Christianshavn (Børnehuset udvides i 1741, og Rasphuset havde i 1734 faaet sin særlige Bygning).

Fattigdommen i Kbh. var stor i Aarene efter Branden; Antallet af Betlere opgives til 4000 i 1732, og i 1737 klager Magistraten over de elendige økonomiske Forhold: knap  $\frac{1}{10}$  af Dødsboerne var solvente; Indbyggertallet var steget med 463 Familier, næsten alle forarmede. Som Led i Regeringens Arbejde paa at ophjælpe



Handelen i disse Aar oprettedes i 1736 den kbh.ske „Assignations-, Vexel- og Laanebank“, der aabnedes i 1737 paa Charlottenborg (1738 flyttet til Børsen). Frd.  $\frac{4}{8}$  1742 om Kommerzien satte skarp Grænse mellem Detail- og Engros-handel, saaledes at den kbh.ske Grossererstand kan regne sin Tilblivelse fra denne Dag. 1729 var det gamle ostindiske Kompagni ophævet; i 1732 oprettedes det asiatiske Kompagni (-1843); dets Plads ved Knippelsbro udvidedes ved Opfyldning af „Sæbesydegraven“ (fra Havnen til Strandgade), og dets Kompagnihus laa i Strandgade 25. Den frie Handel uden for Kompagnierne lykkedes det ikke at ophjælpe, og næsten symbolsk henlaa Børsbygningen forsømt og forfalden til 1745. Den herskende pietistiske Retning under Chr. VI gav Københavnerlivet et mørkt, farveløst Præg, især efter Sabbatsanordn. af 1735.

Byen havde efterhaanden rejst sig efter Branden (endnu over Midten af Aarhundredet laa der dog øde Tomter hist og her), men for det meste i en tarvelig Skikkelse. Enevoldskongens Residensstad trængte imidlertid til et Kvarter, der kunde være Udtryk for hans ophøjede Majestæt, og Byen fik under *Frederik V* en saadan betydelig Udvidelse, idet hele Amalienborgkvarteret, oprindeligt kaldet Frederiksstaden og tænkt som et Handels- og Forretningskvarter, blev anlagt til Minde om den Oldenborgske Stammes 300 Aars Regeringsjubelæum. Midtpunktet i dette fornemme Adelskvarter skulde Frederikskirken og de 4 Adelspalæer omkring Frederikspladsen danne (se p. 269 og 355), og rundt om i Kvarteret rejste sig det ene adelige Palæ efter det andet, saaledes det Lindencroneske Palæ paa Hj. af Skt. Annæ Plads og Bredgade (nu det engelske Gesandtskabshotel), Bercken-tins Palæ (nu Odd-Fellow Palæet, se p. 371), det Bernstorffske og det Dehnske Palæ (se p. 372), Desmercières' Palæ (nu Hotel Phønix, se p. 648) og det Danne-skjold-Laurvigske Palæ (nu Moltkes Palæ, se p. 494), alle i Bredgade. Af andre Bygninger nævnes det tidl. Frederiks Hospital (nu Kunstindustrimuseet, se p. 496) med Fødselsstiftelsen (hvori nu er indrettet Kontorer for forsk. Statsinstitutioner) og Almindeligt Hospital (se p. 536). Paa Frederikspladsen i det nye Kvarter, der vakte den højeste Begejstring hos Samtiden, lagdes ved Hundredaarsfesten for Enevældens Indførelse 1760 Grundstenen til Kongens Rytterstatue, der dog først blev opstillet 1768. Af andre større Byggearbejder under denne Konge maa nævnes Opførelsen af det kgl. Teater paa Kongens Nytorv (se p. 502) og Frederiks Kirke, nu Christians Kirke, paa Christianshavn (se p. 282), samt Vor Frelsers Kirkes Taarn. Der var i Fr. V's Tid ogsaa Planer om Kbh.s Udvidelse og Bebyggelse; men de daarlige Tider forhindrede deres Gennemførelse; dog blev der givet en noget friere Byggelov for Forstæderne. Kbh. var stadig en uappetitlig, snavset By med elendig Brolægning og daarligt Renovationsvæsen; Vandforsynin-gens Karakter forklarer tildels de Epidemier, der hærgede Staden i 1753, 1758, 1759-60 (Skarlagensfeber og Kopper), 1762 (Blodgang); alene i 1759 døde 1079 Personer af Kopper. Desuden klages i Fr. V's Tid over tiltagende Drukkenskab og Usædelighed. I Fattigvæsenet brød Loven 1762 med det gamle Godgøreheds-princip og indførte en tvungen Fattigskat; Opfostringshuset, der var Opdragelses-anstalt, Skole og Fattighus, opførtes 1754 (det nuv. Søkvæsthus) i Overgaden o. V. I disse Aar søgte de kommunale Autoriteter at opnaa Fordele for Kbh. ved at henvise til Løfterne i Privil. fra 1661, som ikke var opfyldt; men Regeringen var afvisende, og Forholdene i Kbh. var langt fra tilfredsstillende: Byen manglede Rigmænd, Handel, Omsætning, Liv;  $\frac{3}{4}$  af Indbyggerne var uformuende; Handel og Haandværk stod det daarligt til med. Regeringen fortsatte ad de kendte Veje, oprettede „Almindeligt Handelskompagni“ (-1774, paa Bjørns Plads paa Christians-



havn) og et afrikansk Kompagni (1755); men kun det asiatiske Kompagni trivedes; 1748-51 opførtes dets store Pakhus, der staar endnu (se p. 721). Skibsfarten fik et stærkt Opsving efter 1750; der var 80 Grosseiere i Kbh., deraf var dog kun Halvdelen virkelig Groshandlende, og af dem igen var kun faa virkelige rige. Lavene, der var stærkt tyskprægede (dels paa Grund af tysk Indvandring, dels fordi danske Haandværkere gik „paa Valsen“ i Tyskland, inden de blev Mestre), spillede en stor Rolle i Byens Liv med deres Optog og Fester, Stridigheder, Ansøgninger, Klager og Konkurrencehad; Stridigheder mellem Mestre og Svende, der kun en sjælden Gang drejede sig om Lønspørgsmaal (1763), førte til Arbejdsnedlæggelser og Uroligheder, som dog blev imødegaet af Regeringen med fast Haand; strenge Straffe ventede Strejkernes Ophavsmænd og Deltagere. I 1761 skete der pludselig et Omslag i Regeringens Haandværkerpolitik i Retning af fri Konkurrence.

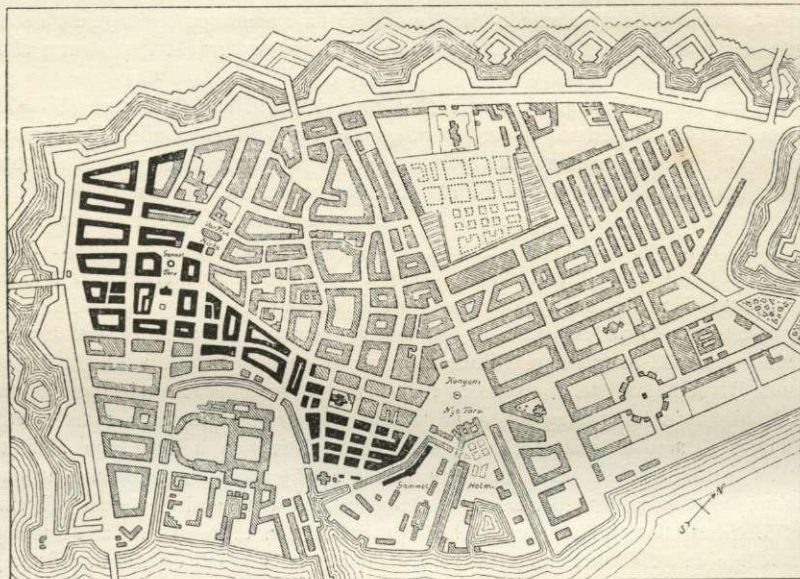
Et Brud i Kbh.s Udvikling kom i *Christian VII's Tid* med Struensee (1770-72). Københavnerne hilste hans første Reformers, især Trykkefriheden, med Glæde; men han begik en Fejl, da han vilde omordne Byens Styrelse; thi her opretholdt man stadig Illusionen om Privilegier fra Fr. III's Tid. Struensee fandt Byens Administration for indviklet og langsom, Byrderne for store og uretfærdigt fordelt og Handel og Haandværk hæmmet af mange Baand; i April 1771 afsatte han den gamle Magistrat, Politimesteren, Raadstueskriveren og de 32 Mænd (Borgerrepræsentationen) og indsatte i Stedet en ny Magistrat, bestaaende af en Overpræsident, 1. og 2. Borgmester, en Syndikus, en Stadsfysikus og 4 Raadmænd, alle paa fast Gage; i Stedet for de 32 Mænd kom 2 Borgerskabsrepræsentanter. Dette vakte Forbitrelse blandt Borgerne, og den øgedes, da han i Maj s. A. ophævede Hestgarden, ændrede Marinens Forhold og søgte at komme Lavsvæsenet til Livs, samt foretog et Fremstød mod de mange Fabriksvirksomheder, der kun holdtes oppe af Statstilskud og Monopoler. Kbh. saa i Struensee en Fjende og syntes ikke at paa-skønne hans Sparebestræbelser, hans Ophævelse af det „pinlige Forhør“ (Tortur) ved Stokhusretten, Indførelsen af Hof- og Stadsretten til Afløsning af de mange forskellige Jurisdiktioner, Kampen mod Gadernes Urenlighed og daarlige Brolægning, Indførelsen af Husnumre. Der forefaldt Uroligheder i Staden, og der herskede Nød og Dyrtdid, og man troede i Struensees Fald at se en Befrielse for disse Tilstande. Guldbergs Styre genindførte  $\frac{1}{2}$  1772 Stadens gamle Politiorning;  $\frac{1}{10}$  s. A. blev den gamle Magistrat og de 32 Mænd genindsat; men man beholdt Hof- og Stadsretten og fortsatte Struensees Bestræbelser for at gøre Kbh. til en renere By. Under den nordamerikanske Frihedskrig fik Handelen gunstige Konjunkturer; 1778 oprettedes et vestindisk og 1781 et østersøisk-guineisk Handels-selskab; der kom Liv i Kbh.; der var Brug for Arbejdskraft; Skibsbyggerier skød op, og der var Travlhed i Havnen, der rejstes Pakhuse og indrettedes Lagerpladser. Men ved Krigens Afslutning sank Konjunkturerne rivende hurtigt fra 1782; en alvorlig Handelskrise rystede Kbh. 1782-83, og mange Handelshuse maatte trods Regeringens Støtte give op over for Vanskelighederne.

Der byggedes i det hele meget og i mange Tilfælde godt i 2. Halvdel af 18. Aarhundrede, efterhaanden som dygtige, begavede Arkitekter traadte til, og havde Kbh. ved Branden 1728 mistet mange af sine karakteristiske Bygninger med Snitværk, svejfedes Gavle, Karnapper og smukke Stentrappes, fik den nu Erstatning i nye, karakterfulde Ejendomme. Kunstnere som Eigved og Thurah virkede omkring Aarhundredets Midte, men navnlig er det Harsdorff, der under *Christian VII* saa at sige satte et nyt Præg paa Byen ved sin Virksomhed, navn-



lig med Hensyn til Privatbygninger. Man behøver blot at nævne hans egen Gaard paa Kongens Nytorv fra 1780 (det tidl. Udenrigsministerium, nu Kontorer for forsk. Statsinstitutioner), Peschiers Gaard, opført kort efter Branden 1795 (p. 615), og Erichsens Palæ fra 1797-99 (p. 616). Efter Christiansborg Slots Brand i Febr. 1794 og da Amalienborg skulde indrettes til Kongebolig, fik Harsdorff Anledning til at opføre sit mest geniale Værk, Kolonnaden (se p. 357).

En Del af det gamle Kbh. stod dog endnu tilbage efter Branden 1728, men ogsaa det forsvandt hen imod Aarhundredets Slutning ved Byens anden Kæmpebrand, der netop fortærede den Del, som den første havde levnet. Ilden udbrød



Kort over København efter Branden 1795.

Efter en samtidig Tegning. Den brændte Del angives ved de fuldt trukne Linier.

<sup>5</sup>/<sub>6</sub> 1795, denne Gang i den modsatte Ende af Byen, paa Gammelholm i „Dellehaven“, hvor Marinen havde sit Oplag af Brænde og Kul (omtr. mellem nuvæ. Niels Juels- og Tordenskjoldsgade). Den nærdes i høj Grad af de brændbare Materialier og lagde de fleste Bygninger paa Gammelholm, dog ikke Holmens Kirke, i Aske; under en stærk østl. Vind førtes Ilden ind over Byen, ødelagde Skt. Nicolai Kirke og hele det omliggende Kvarter med Højbrostræde og Færgestræde, derpaa alt mellem Gammelstrand og Løngangsstræde paa den ene Side og Klosterstræde, Frue Kirkeplads, Nørregade og Volden paa den anden Side; først Søndag Eftermiddag <sup>7</sup>/<sub>6</sub> standsedes Ilden i Teglgårdsstræde ved Voldhjørnet. Der var brændt henved en Fjerdedel af Byen. Foruden 7-8 uassurerede Bygninger (bl. a. Nicolai Kirke) var 909 Ejendomme totalt nedbrændt og 74 delvis ødelagt; ialt var 55 Gader hærgnet af Ilden, og 5770 Personer var blevne husvilde. Mange af de brandlidte fik Husly hos Venner i den skaanede Del af Byen, andre drog til Amager eller Valby; men de fleste af de fattige Husvilde maatte nøjes med at søge Ly i Christiansborg Slotsruins Kældere og Kringelkroge, i Staldene og Ridehuset, i Telte, indtil man fik rejst „Hjælpevaaninger“ ved Østerport, ved



Toldboden og ved Filosofgangen ud for Vartov; paa Slotspladsen rejstes en Barakby „Frederiks Koloni“. Af offentlige Bygninger var, foruden Regeringsbygningerne paa Holmen, Nicolai Kirke, Raadhuset, Stadens Arresthus og Materialgaard, Vajsenhuset, Valkendorfs Kollegium, Petersens Jomfrukloster og Budolphi Kloster m. fl. ødelagt.

Selvfølgelig medførte Branden nogle Forandringer i Gadenettet; den vigtigste var, at de snævre Stræder Højbrostræde og Færgestræde ikke mere blev bebygget af Hensyn til Brandfaren, og at Tomten mellem dem blev ryddet, saa at Højbroplads opstod. Endeløsstræde, Slutterigade, Henrik Fyhrens Gang og Lille Færgestræde nedlagdes, og Gammel- og Nytorv blev én Plads. Nikolaj Kirke blev nedlagt. Desuden blev mange Gader reguleret og gjort bredere, ligesom der ved et nyt Byggereglement blev fastsat en bestemt Højde for Husene efter Gadens Bredde. Med stor Energi blev der baade fra Regeringens og fra privat Side taget fat paa Genopførelsen; i de seks Aar 1795-1800 opførtes der 1132 Privathuse, hvoraf 597 var Forhuse. Men endnu i Beg. af 19. Aarh. var der dog flere ubebyggede Pladser rundt om i Gaderne. Der var naturligvis Forskel paa Nybygningernes Soliditet; men Genopførelsen betød dog et stort Fremskridt; især Handelsstanden byggede næsten paladsagtige Huse (se under Gamle Huse p. 724 f.).

For øvrigt var der uafhængigt af Branden foretaget flere nye Gadeanlæg under Chr. VII; Kronprinsensgade, der førtes over det Reventlowske Hotels („Groskanslerens Gaard“) Grund, blev anlagt 1783-85, og i 1800 anlagdes Kronprinsessegade paa et Stykke af Kongens Have (se p. 352).

Kbh.s Handel havde overstaaet Krisen i 1780'erne, og Krigene, der fulgte med Revolutionen 1789, skabte nye Højkonjunkturer for Danmark; Hovedstaden vedblev at indtage en Særstilling blandt Landets Byer takket være Handelskompagniernes Monopoler. Tiderne var urolige, Risikoen stor, men Chancerne tillige mange; Kriserne i 1797, 1799 og 1806 fremkaldte en Del Fallitter i Kbh., men i de gode Aar var Omsætningen og Fortjenesten stor. De urolige økonomiske Forhold ledsagedes af nogen social og lidt politisk Uro, saaledes en Tømmerstrejke i 1794. Folketallet gik jævnt og stadigt frem; i 1787 havde Kbh. 90,000 Indb.

#### København 1800-1850.

Da det nye Aarhundrede oprandt for Kbh. med Slaget paa Reden  $\frac{3}{4}$  1801, var den efter Datidens Forhold en ret anselig Storby med over 100,000 Indb. og en velhavende By som Følge af den forudgaaende betydelige Opgangsperiode i Handel og Vandel.

Bombardementet af Kbh. 1807 og den derefter følgende syvaarige Krig hæmmede Byens Udvikling i høj Grad og for lange Tider. Danmark afslog  $\frac{10}{8}$  1807 Englands Krav om Flaadens Udlevering, hvorpaa Fjenden  $\frac{10}{8}$  gjorde Landgang ved Vedbæk og begyndte at belejre Kbh.;  $\frac{25}{8}$  havde Englænderne opkastet Batterier tæt foran Fæstningsværkerne fra Kuppet til Skydebanen. Derpaa fulgte Bombardementet  $\frac{2-5}{8}$  1807, der fremkaldte Byens tredie og sidste store Brand. Den første Nats Beskydning havde Frue Kirkes Spir og Rundetaarn til Maal, men Brandene slukkedes igen; dog brændte Tuteins Pakhus i Vimmelskaflet. Den anden Nat hjemstøt desuden Egnen om Kongens Nytorv, og Brandmajor Kirkerup saaredes; men Brandene begrænsedes ogsaa denne Gang til at være rent lokale. Den tredie Nat faldt Projektillerne over hele Byen; de store Tømmeroplæg paa Vesterbro lige uden for Voldene antændtes; dog blev ogsaa her Ilden begrænset; men da Vor Frue Kirkes Spir ramtes Lørdag Morgen 5. Sept., brændte ikke alene Kirken, men ogsaa Universitetet med flere Professorboliger, Vor Frue Skole og



Borchs Kollegium samt hele det omliggende Kvarter mellem Larslejrstræde, Volden, Frederiksborggade, nuv. Hausergade, nuv. Suhmsgade, Købmagergade (med stort Besvær reddedes Trinitatis Kirke), Graabrødretov, hvis vestl. Side brændte, Skindergade og Dyrkøb. Først  $\frac{7}{10}$  standsedes Ilden i Landemærket. Omtr. en Tolvtedel af Byen var lagt i Aske; 346 Ejendomme var totalt nedbrændt, deraf de 290 indenfor Voldene; desuden havde 239 Ejendomme lidt partiel Brandskade og 731 var blevet mere eller mindre ødelagt af Bomberne. Skt. Petri Kirke led saa meget, at den maatte lukkes (først genaabnet 1816, se p. 247). Desuden var Forstæderne, til Dels før Bombardementets Begyndelse, blevet slukket i Brand. Man mener, at omtrent et Par tusinde Mennesker var blevet saaret og dræbt eller død „af Skræk og Forkommenhed“.

Straks efter Bombardementet blev der taget fat paa Byens Genopbyggelse, navnlig i de Gader, der ikke trængte til Regulering eller større Bredde. Der ydedes de brandlidte Hjælp med Pengelaan og paa anden Maade. Men det gik dog langsomt med det private Byggeri, da den forrige Tids Velstand var borte, og der var i de flg. Aar mange husvilde; endnu efter 1830 fandtes der hist og her Tomter efter Bombardementet. Og hvad der byggedes, var slet; der anvendtes daarlige Materialer, arkitektoniske Hensyn toges der ikke, og da man ved Forbudet om at bygge mellem Demarkationslinien (1810 fastsat til en Linie omtr. Falkonerallé-Jagtvej) og Voldene skulde skaffe Plads indenfor disse, voksede Husene i Højden, og baade Kældere og Loftsetager blev benyttet til Beboelse i langt større Udstrækning end før. Ogsaa ved Genopførelsen af de offentlige Bygninger, som blev iværksat med større Energi, mærker man, hvorledes Sparsommelighedshensynet gjorde sig gældende. Heldigst var man ved Reguleringen af Gadenettet. Flere Gader udvidedes, og Hausersplads og Hausergade anlagdes 1810-11 (opkaldt efter Etatsrd. Hauser, der ejede Grunden), ligesom Suhmsgade, der dog ikke fik sit Navn før 1817 og først hen imod Aarhundredets Midte blev helt bebygget. 1812 ophørte Vandforsyningen at være privat, og Kommunen tog nu Lersøen i Brug, en god Reserve i tørre Somre; i 1815 begyndte Vandværket at anlægge Dossingerne langs Skt. Jørgens og Peblingsøen som Promenader.

Den ulykkelige Periode 1807-14 satte i det hele for lange Tider sit Stempel paa Byens Fysiognomi. Hovedstaden havde mistet sin oversøiske Handel og tildels ogsaa sin Transithandel; c. 250 Fallitter ryddede op i de gamle Handelshuse i Femaaret 1816-20. København gik ud af Krigen som en fattig Hovedstad for et fattigt og beklippet Land, og først efter mange Aars Forløb begyndte den at rejse sig igen.

Den kommunale Forvaltning foregik i *Frederik VI's Tid* som hidtil; der var Borgerraadet paa de 32 Mænd, der supplerede sig selv; Øvrigheden bestod af Borgmestre og Raadmænd, udnævnt af Kongen, og af Overpræsidenten (Kronens Kontrol med Forvaltningen); Skole- og Fattigvæsen havde sin særlige Bestyrelse; 1819 ophævedes Brolægnings- og Lygtekommissionen, og dens Forretninger lagdes under Magistraten; 1817 oprettedes et 3. Borgmesterembede, medens i 1823 de lønnede Raadmandsposter indskrænkedes fra 6 til 5; Embedsmændenes Tal forøgedes med Forretningerne; men her mødte Magistraten Modstand hos de 32 Mænd, der klagede over de stigende Administrationsudgifter; Løn- og Gratiale-spørgsmaalet gav Anledning til en langvarig Strid mellem de 32 Mænd og Regeringen. De kommunale Skatter bestod i Brolægnings-, Indkvarterings-, Renovations-, Vægter-, Lygte-, Sprøjte-, Borgervæbnings-, Vand-, Nærings- og Fattigskat; i Tiaaret 1821-31 steg Skatternes samlede Beløb kun med 10 %, et Forhold, der



tyder paa Idyl; men der var ikke eet Omraade, der ikke trængte til Reorganisation, og ikke eet, hvor man havde Raad til det; endnu mere grelt er Forholdet for Tiaaret 1831-41, hvor der overhovedet ingen Stigning er i Skatternes Totalbeløb. Efterhaanden maatte der komme Tanker om en Revision af Bestemmelserne om Byens Styrelse, der var i Hænderne paa Magistratens snævre Kreds af Børgerne. 1836 indgav P. G. Bang Forslag om Kbh.s Kommunalstyre paa Stænderforsamlingen i Roskilde; 1838 kom Regeringens Forslag, der blev til Kommunalloven for København 1. Januar 1840: 36 Borgerrepræsentanter valgtes af Børgerne ved en stærkt begrænset Valgret (1840: 1929 Vælgere af 120,000 Indb.); 6 Raadmænd valgtes af Borgerrepræsentanterne med kgl. Stadfæstelse; de 3 Borgmestre og Overpræsidenten var stadig kongevalgte.

Kbh.s Handel laa meget stille i 1820-30; da der næsten ingen Handelskredit var, blev Varehandelen indskrænket til det daglige Behov; for at bøde paa dette, indførtes 1824 indenbys Veksler; 1820 oprettedes „Sparekassen for København og Omegn“ og i 1825 et „Østersøisk Handelskompagni“, der styrkede Varekreditten; men Hovedstadens Handel led under Øresundstolden og Tabet af den oversøiske Handel og Transithandelen. 1825, 1831 og 1834 anviste Grosserersocietetet Regeringen forskellige Veje til Handelens Ophjælpning; men først efter 1836 frugtede Henvendelserne i Toldlettelse (1838), Nedsættelse af Gebyrer og Afgifter og af Øresundstolden (1842), og fra c. 1840 begynder en Opgang for Handelen. Af Industri i disse Aar maa nævnes Gamsts og Caspersens Jernstøberier, Jac. Holms og Holmblads Virksomheder og Urban Jürgensens Urindustri, foruden Sukkerraffinaderier, Tekstil- og Porcelænsfabrikker. I Haandværkslovgivningen herskede i 1820erne en stærk Reaktion; i 1830-40 gik man lempeligere frem; der kom Ønsker om en Reform af Lavsordningen, og en Kommission herom nedsattes i 1840.

Af større offentlige Byggearbejder under *Frederik VI* nævnes først og fremmest Opførelsen af det nye Raadhus (1805-15) samt Genopbyggelsen af Christiansborg Slot, der var tilendebragt 1828 — Slotskirken indviedes dog allerede 1826 (se nærmere p. 229 og 334), — og Vor Frue Kirke, 1811-29 (se p. 234). Det 1795 brændte Raadhus lod man ligge i Ruiner en halv Snes Aar, før man bestemte sig til at genopføre det paa en anden Plads, paa Nytorv, hvor det ligeledes 1795 brændte Vajsenhus havde staaet; Flytningen af Raadhuset besluttedes af Hensyn til dets brandfarlige Beliggenhed midt paa Torvet, hvor det i 1795 havde virket som en Bro over Torvet for Ilden (se p. 396). Af andre Nybygninger nævnes Metropolitanskolen, opført 1811-16 (p. 452), Genopførelsen af Universitetsbygningerne 1831-36, Synagogen 1833, den nye Artillerikaserne (nuvær. 1. Artilleriregiments K.) 1836, Døvtummeinstituttet 1838-39, m. fl. Nikolai Plads henlaa stadig nærmest som et Kaos; Taarnet blev istandsat og brugt til Vagtaarn for Vægterne. I 1818 blev Skidenstræde døbt om til Krystalgade; s. A. oprettedes Garnisonssygehuset i Rigenegade, og Aaret efter aabnedes Museet for nordiske Oldsager (paa Trinitatis Kirkeloft). 1825 aabnedes den 1. Rysensteens Badeanstalt (-1893), og den 1. Dampbadeanstalt oprettedes 1828 (i Amaliegade 3). 1829 stiftedes Polyteknisk Lærestanstalt (i Studiestræde, det nuv. Universitetsanneks). I 1833 begyndte en Omlægning af Kongens Nytorv, der derefter henlaa i Kaos til Kongen i 1839 beordrede Arbejdet fuldført. Den private Byggevirksomhed tog egentlig først Fart efter 1830, og der byggedes især meget i Forstæderne, hvor dog Bebyggelsen i høj Grad begrænsedes af de ovenomtalte Indskrænkninger og af Demarkationslinien. Men i det hele foregik der ikke større Forandringer i Byens Fysiognomi. Penge-  
trangen og den herskende Smag hindrede det. Kbh.s Folketal gik i de 40 Aar til



1840 kun frem med c. 20 % til i 1840 c. 121,000 (i 1834: c. 119,000). De to mest bevægede Tildragelser i Fr. VI's Kbhvn. var Tugthusfangernes Oprør den 25/6 1817 og Jødefejden <sup>4-14/9</sup> og <sup>28/10</sup> 1819.

Byen stod stadig i Stampe i Fr. VI's Tid, men var dog Landets Centrum, Residens-, Embeds- og Garnisonsbyen og især en æstetisk optaget By.

Heller ikke under *Christian VIII* skete der videre Forandringer. Vel begyndte der efter 1840 at vise sig Trang til bedre Boliger; men den tilfredsstillendes stadig væsentlig ved, at der byggedes i Højden, og ved at der opførtes flere Side- og Baghuse i den gamle By. Af større Byggearbejder under denne Konge nævnes Opførelsen af Thorvaldsens Museum 1838-48, den katolske Skt. Ansgar Kirke 1841-42, Kbh.s Amts Ting- og Arresthus 1847-48, Casino m. fl. Af Gadeanlæg nævnes Nicolaigade, der fremkom 1848, efter at Forholdene ved Nicolai Kirkeplads var blevet endelig ordnet.

Med den forbedrede Produktionsteknik forøgedes Produktionsmulighederne, og med denne Forøgelse fulgte Kapitalkoncentrationen. Industriforeningen (stiftet 1838), den liberale Forening, der fik et Modstykke i den konservative „Haandværkerforening“ (1840), stod bag ved Dannelsen af de første Aktieselskaber og industrielle Anlæg; det sjællandske Jærnbaneselskab aabnede Trafikken til Roskilde 1847. I 1843 begyndte H. H. Baumgarten det Maskinværksted, der er blevet til Selskabet Burmeister & Wain; 1843 begyndte ogsaa Svitzer og Ferslew deres Virksomheder; 1847 begyndte Bryggeriet „Carlsberg“ sin Virksomhed; 1853 grundlagdes Bing & Grøndahls Porcelænsfabrik. Kbh.s Handel gik som nævnt efter 1840 frem med smaa Skridt, og i 1851 blev der indrettet et Frilager paa Toldboden (derimod blev der intet af Planerne 1849-51 om at gøre Kbh. til Frihavn). Bestræbelserne gik ud paa at gøre Handelen fri af Hamborgs overmægtige Indflydelse, og Regeringen støttedes heri af Begivenhederne 1848-50. Kbh.s Handelsflaade begyndte at vokse efter 1845, og Børsen fik atter Betydning (Børsbygningen blev overdraget Grosserersocietetet 1856); det største Skridt mod Frihandel var Øresundstoldens Ophævelse 1857.

Københavnerne ønskede at mere sig efter den lange Forsagelse i Fr. VI's Tid, og Agent Georg Carstensen blev den, der organiserede Hovedstadens Forlystelseliv; han skabte Tivoli (aabnet 1843), Casino (aabnet 1847) og Alhambra (i Frederiksberg Allé, aabnet 1857).

I 1847 herskede der en haard Dyrtid, som Regeringen søgte at lindre for de fattige i Kbh. bl. a. ved Uddeling af Brødkort.

I Chr. VIII's Tid var der et spændt Forhold mellem Kongen og Kbh., der stadig krævede en fri Forfatning, og den oprørske Stemning gav sig Udslag i Gadeoptøjer, der begyndte ved Chr. VIII's Sølvbryllup 1840 og stadig brød ud hele hans Regeringstid igennem. Naturligt var det da ogsaa Kbh., der gik i Spidsen ved de bevægede Martsdage 1848, der førte til den fri Forfatning.

#### København 1850-1900.

Imidlertid var Trangen til en Udvidelse af Byen blevet saa stor, at den ikke længere kunde afvises, og efter Krigen blev Skridtet gjort under *Frederik VII* i 1852, et Aar, der danner et vigtigt Vendepunkt i Byens Udviklingshistorie.

Kbh., der som sagt ved Aarhundredets Begyndelse havde over 100,000 Indb., var vel kun vokset langsomt i den næste Snæs Aar eller mere; men fra 1830'erne begyndte Væksten at tage Fart, og ved den første slesvigske Krigs Udbrud var Folketallet henved 130,000 (om Befolkningstillene se iøvrigt p. 727 f.). Denne store







Befolkning havde ikke større Plads at brede sig paa end Byen inden for Voldene; kun nogle faa Tusinde boede uden for Byen. Thi vel var det efter 1682 undertiden blevet tilladt mod kgl. Bevilling at opføre Bindingsværkshuse uden for Byen, men kun med eet Stokværk og med Forpligtelse til at nedrive Bygningerne i Tilfælde af Krig, og Indskrænkningerne blev ved at holde sig, ja skærpedes endog efter Bombardementet. Demarkationslinien, inden for hvilken der ikke maatte bygges, blev som omtalt p. 569 flere Gange flyttet frem og tilbage; efter at den 1798 var bleven flyttet noget uden for Søerne, blev den ved kgl. Res. af  $\frac{2}{5}$  1810 lagt ud til Falkonerallé og Jagtvej. Den naturlige Følge af Folkemængdens Forøgelse var som oftere berørt en langt tættere Bebyggelse af Byen og Husenes Vækst i Højden. Før Branden 1795 havde Husene som Regel kun to à tre Stokv. foruden Kælder; efter Branden, da det blev almindeligt at bygge grundmurede Huse, medens tidligere Bindingsværk havde været det hyppigste, gav man som oftest Husene 4 Stokværk og Kvist. Og endnu over Midten af Aarhundredet, indtil Voldene faldt, vedblev denne Byggen i Højden. „I 1860 boede paa det samme Terræn inden for Voldene som i 1801 en Tredjedel flere Mennesker, der altsaa havde faaet Plads i de højere byggede Huse“ (M. Rubin, 1807-14 p. 4). Og dog havde Byen allerede dengang faaet Luft.

Ved Lov af  $\frac{1}{1}$  1852 blev Demarkationslinien atter rykket ind til Søerne, følgende deres Indside samt en Linie fra Sortedams Søes nordøstlige Hjørne ad Citadelsvej til Øresund og en Linie fra Skt. Jørgens Søes sydøstl. Hjørne til Kalvebodstrand, hvorfra den fortsattes over paa Amager og her væsentlig fulgte langs Bygrundens Grænse; uden for denne Linie blev der fuldstændig Byggefrihed, medens de tidligere Indskrænkninger vedblev at gælde for Terrænet mellem Demarkationslinien og Voldene.

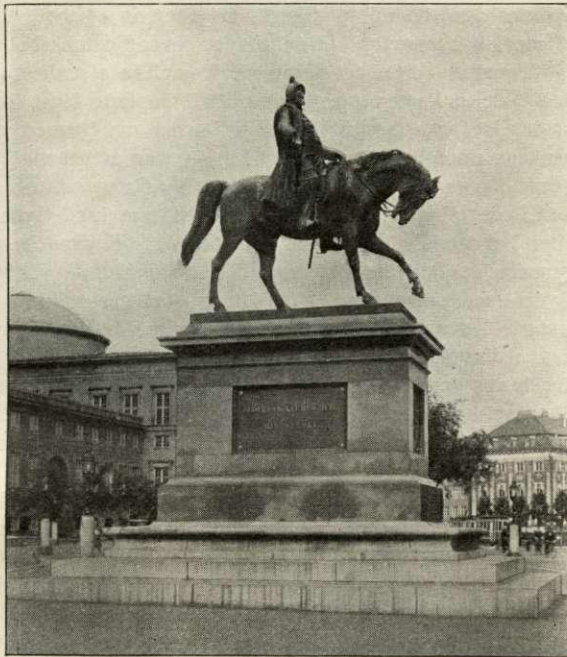
Loven fremkaldte straks en meget stærk Bebyggelse, som mest grupperede sig om Nørrebrogade og Vesterbrogade og de mellemliggende Kvarterer, som dog mest udlagdes til Villaejendomme, der først efterhaanden for en stor Del er blevet afløste af almindelige Gadeanlæg; Østerbro kom først langt senere (omtrent fra 1880) med i Udviklingen. Denne udenbys Bebyggelse, der ogsaa gjaldt Sundbyerne og Frederiksberg, foregik i den første Snæs Aar med en saadan Fart, at Befolkningen uden for Søerne eller „paa Broerne“, som det hed, der i 1850 beløb sig til c. 7300, i 1870 var steget til c. 42,000, og samtidig var Folkemængden inden for Voldene steget med 17,000. Her var nemlig ogsaa foregaaet en betydelig Bebyggelse, navnlig i Nyboder- og Gammelholmkvartererne.

I *Nyboder* blev Terrænet mellem St.-Kongensgade og Borgergade paa den ene Side og mellem Gernersgade og Bryggerlængen paa den anden Side i 1854-57 frasolgt til privat Bebyggelse, og 1862-73 solgtes yderligere de Nybodergrunde, der laa ud til Adelgade, Klerkegade og Fredericiagade m. fl. I disse nye, stærkt bebyggede Kvarterer rejste sig efterhaanden flere betydeligere Bygninger, saaledes den tidl. Frimurerloge 1867-68, Selskabet Kjædens Bygning 1869, Nyboders Pigeskole i Gernersgade, der 1869 indrettedes til Søofficersskole, og Skt. Pauls Kirke, som opførtes 1872-77 (se p. 268); ogsaa den første Hambroske Vaske- og Badeanstalt, der aabnedes 1865 og nedlagdes 1903, kan nævnes. En ny Gade, Ny-Kronprinsessegade, opstod her 1869 i Forlængelse af Kronprinsessegade (Forlængelsen er dog endnu ikke gennemført mellem Klerkegade og Sølvgade); Adelgade, der skar Nyboder i skraa Retning, blev gjort lige og forlænget hen til Fredericiagade, og omkring Skt. Pauls Kirke, der lagdes lige for Forlængelsen, indrettedes en Plads. Af senere Forandringer i Nyboderkvarteret nævnes, at Ny-



boders Hovedvagt i 1890 nedlagdes som saadan, og paa den gamle, nu nedrevne Materialgaards Plads er der 1903 opført en Bygning for Marinen (se p. 577); 1903 nedlagdes det gamle Sæetatens Hospital, og 1905 blev Bygningen solgt til Nedbrydning for at give Plads for et moderne Bygningskompleks og for en Forlængelse af Ny-Kronprinsessegade til Klerkegade. Som omtalt p. 577 er en Del af Nyboderhusene ombygget 1886-93 og gjort større og mere tidssvarende, men i Arkitekturen er dog noget af det gamle Præg blevet bevaret.

*Gammelholmkvarteret* opstod ved Lov af <sup>15</sup>/<sub>4</sub> 1859, som bestemte, at de Flaaden tilhørende Etablisseringer paa Gammelholm skulde overføres til Nyholm, og at Grunden med den bag Charlottenborg liggende Botaniske Have skulde overgives til privat Bebyggelse. Planen for Bebyggelsen af dette store Kvarter mellem Kongens Nytorv, Nyhavn, Havnen og Holmens Kanal blev udarbejdet af Kammerherre F. Meldahl, den første Grund solgtes 1861, og efterhaanden fremstod de regelmæssig anlagte Gammelholmsgader (Bebyggelsen kan siges at være tilendebragt 1877). Af større Forandringer og Byggearbejder i Kvarteret omtales, at Chr. IV's



Frederik VII's Rytterstatue.

gamle Stadsgrav, „Revieret“, senere kaldet Holmens Kanal, der fra Børsgraven gik bag om Holmens Kirke og op til det ældre kgl. Teater, blev tilkastet i 1864, og her opførtes Studenterforeningens tidligere Bygning 1861-63 med Benyttelse af Murene af det tidligere Hovedmagasins Pavillon (den laa der hvor nu Livsforsikringsselsk. Hafnia's Bygning ligger) og Nationalbanken 1866-70 (se p. 612); i Havnegade opførtes 1865 Navigationsskolen, nu Statsanstalten for Livsforsikring (se p. 624); den davær. kgl. Mønt ombyggedes (nu Lokaler for Postgirokontoret), det nye kgl. Teater opførtes 1872-74, i hvilken Anledning Gæthuset forsvandt (se p. 502), tildels ogsaa paa Gammelholms Grund, og paa en Del af Botanisk Haves Grund opførtes endelig 1880-83 Udstillingsbygningen bag ved Charlottenborg (se p. 368). Af Bygninger, der forsvandt, nævnes det gamle Søkortarkiv, se p. 482. (Den ved Holmens Kirke ned til Kanalen førende Trappe kaldtes „Kronometertrappen“, fordi Orlogsskibenes Baade her hentede Kronometrene, der opbevaredes i Søkortarkivet).

Samtidig med disse store Territoriers Indlemmelse til Bebyggelse foregik der



andre Steder i den gamle By betydelige Forandringer. Først nævnes den store Omdannelse, der fandt Sted paa *Slotsholmen* ved, at Kanalen bag Børsen og Tøjhushavnen tilkastedes henholdsvis 1866 og 1867-68. Paa den første Plads opstod, efter at den gamle Bankbygning (se p. 611) og Slotsvagten, der laa mellem Børsen og Kancellibygningen, var blevet nedbrudt, den nuv. *Slotsholmsgade*, der var fuldendt 1869, og samtidig førtes *Christiansgade* fra *Slotsholmsgade* langs *Havnen* over det tilkastede *Indløb* til *Tøjhushavnen* og langs med den kgl. *Vedhave* og *Proviantgaardens Gavle*, idet der her ved *Opfyldninger* ifl. *Havneplanen* af 1862 opstod nye Pladser ved *Frederiksholms Kanal* og *Langebro*. En ny *Knippelsbro* opførtes 1867-68 ud for *Slotsholmsgade*, og 1879-80 kom de to nye *Havnebroer* til mellem *Børsen* og *Havnegade* og over *Frederiksholms Kanals Udmunding*. I 1900 forsvandt hele det firkantede Komplex af ældre Bygninger (hvoriblandt „*Nybørs*“, de af *Rentemester Henrik Müller* opførte Huse, der først langt senere blev kaldt „*De seks Søstre*“) mellem *Børsen* og *Havnen* og gav *Plads* for *Privatbankens store Bygning* (se p. 613). — Den anden vigtige Forandring midt i den gamle By var i 1872-76 *Anlægget* af *Ny-Østergade* og *Hovedvagtsgade* i Stedet for „*Peder Madsens Gang*“ — en højst 4 m bred Gyde med usle Huse (opkaldt efter *Brygger Peder Madsen*, der levede i *Begyndelsen* af 17. Aarh.), der førte gennem en *Port* fra *Østergade* til *Grønnegade* — „*Bag Hovedvagten*“ og flere Gyder som „*Pistolstræde*“ (eksisterer stadig som blind Gyde) og „*Prammandens Gang*“. I den Anledning blev den gamle *Hovedvagts Bygning* ved *Kongens Nytorv* nedbrudt, og *Vagten* flyttede ud til *Kastellet* (se p. 580). *Byggeforetagendet*, der bl. a. omfattede *Hotel d'Angleterre* (se p. 647), iværksattes af det kbhvske *Byggeselskab* med *Meldahl* som bygningskyndig *Leder*. Omtrent samtidig opførte det samme Selskab de palælige Ejendomme ved *Søtorvet* for *Enden* af *Goters-, Frederiksborg- og Vendersgade*.

Ved *Loven* af  $\frac{1}{10}$  1852 om *Demarkationslinien* var i *Virkeligheden* de gamle *Fæstningsværker* opgivet, og det var kun et *Tidsspørgsmaal*, naar de gamle *Volde* skulde falde og *Bæltet* mellem den indre og ydre By overgives til *Bebyggelse*. Dette skete i 1867, men der var dog allerede inden den *Tid* forefaldet flere *Forandringer* og *Byggearbejder*, hvorved *Byen* saa at sige havde erobret store *Dele* af *Fæstningsterrænet*. Paa *Grund* af den stærke *Færdsel* mellem den indre og ydre By blev de gamle *Porte* ofret: *Nørreport*, der var den anseligste af dem, nedreves allerede i *Juni-Juli* 1856, *Vesterports Nedbrydning* begyndte *Juni* 1857, *Amagerport* forsvandt ogsaa 1857 og endelig *Østerport* *Juli* 1858. I *Glaciet* foran *Kastellet* opførtes 1857-58 *Blindeinstituttet* (se p. 471), og paa *Terrænet* inden for *Sortedams Sø* rejste sig 1859-63 *Kommunehospitalet* og 1859-61 *Observatoriet* paa *Rosenborg Bastion* (se p. 516 og 419), ligesom *Vandværket* og den *tidl. Hovedbanegaard* opførtes inden for *Skt. Jørgens Sø* henholdsvis 1856-58 og 1863-64. Ved *Lov* af  $\frac{1}{10}$  1867 blev endelig *Fæstningsterrænet* mellem *Kalvebodstrand* og *Kastellet* overdraget *Kommunen* til *Bebyggelse* ifl. *Kontrakt* af  $\frac{29}{10}$  1869 (om *Betingelserne* se p. 569). Saaledes opstod *Voldkvartererne*. *Kommunen* overtog *Arealerne* fra  $\frac{30}{10}$  1870 og vedtog en *Plan* for *Bebyggelsen* (kgl. *Stadfæstelse* af  $\frac{25}{10}$  1872); s. *Aar* fuldendtes *Opførelsen* af den første *Bygning* her, *Kommuneskolen* i *Nansensgade*, 1871 tog man fat paa *Anlægget* af *Botanisk Have* (fuldendt 1874, se p. 417), og *Aaret* efter begyndte man at *sløje* *Voldene*. Med stor *Kraft* blev der arbejdet paa *Planens Gennemførelse*; allerede 1873 var *Øster- og Nørre-Søgade* (der dog ligger uden for *Fæstningsterrænet*) anlagt, *Boulevarderne* opstod, *Gotersgade* og *Frederiksborggade* forlængedes, og de nye *Gader*, som



Farimagsgaderne, Vendersgade, Gyldenløvesgade, Jærnbanegade, osv., anlagdes. Bebyggelsen af Kvartererne mellem Sølvgadens Forlængelse og Vesterbrogade kunde i det væsentlige betragtes som afsluttet med Opførelsen af Polyteknisk Lærestalt 1887-90 (se p. 429). Af andre fremragende Bygninger i dette Kvarter nævnes — foruden Bygningerne i Botanisk Have — Teknisk Selskabs Skole, opf. 1880-81, Kemisk Laboratorium og Mineralogisk Museum, 1888-93, og Skt. Andreas Kirke 1898-1901. Som omtalt p. 214 blev en Del af Fæstningsterrænet udlagt til Parker, nemlig Ørstedsparken og Aborrepareren. Af Terrænet S. for Vesterbrogade var Kvarteret V. for Tivoli, med Bernstorffs-, Reventlows-, Colbjørnsensgade osv., allerede blevet bebygget omkring 1880 samtidig med, at Kvægtorvet aabnedes (se p. 682). Men iøvrigt bebyggedes dette Terræn, sammen med Kvarteret N. for Vesterbrogade mellem Jærnbanens Grund og Voldgaden, efter en af Kommunen senere ændret Plan (kgl. stadfæstet  $2\frac{1}{2}$  1885). Vestervold mellem Vesterbrogade og Langebro begyndte man at sløjfe i 1886, og efter at en Del af Terrænet var blevet benyttet til den store nordiske Udstilling i 1888, opførtes Raadhuset her paa den tidligere Gyldenløves Bastions Areal (se p. 385), og det smukke Vestervoldkvarter med Vestre-Boulevard opstod efterhaanden. Af dets Bygninger fremhæves den 1889-93 opførte Hovedbrandstation, det tidligere Kunstindustrimuseum (1890-94), Glyptoteket (1892-97), der blev udvidet 1906 (se p. 490), Overformynderiet (1893-94), Videnskabernes Selskabs Bygning (1894-98).

Samtidig foregik der store Forandringer i Terrænet N. for Sølvgadens Forlængelse. Efter at Kommunen i 1885 havde overdraget Staten Qvitzows Bastion ved Sølvgade, blev Statens Museum for Kunst opført her 1889-96 (se p. 487), medens iøvrigt Arealet mellem Øster-Voldgade og den 1879 anlagte Stockholmsgade udlagdes til Park (Østre Anlæg) ifl. ovennævnte Kontrakt med Staten. Volden mellem Stokhusgade og Kastellet sløjfedes 1896 i Anledning af Kystbanens Anlæg og Opførelsen af Østbanegaarden, der fuldførtes 1897 (se p. 642), og Resten af Volden faldt senere ved Boulevardbanens Anlæg. Ved Kystbanens Anlæg blev tilige den Del af Fæstningsterrænet, der laa mellem Østerbrogade og Øresund (Østre Glacis), ifl. Overenskomst af  $\frac{4}{5}$  1893 og Lov af  $\frac{9}{5}$  1894 overdraget Kommunen, og her opstod i de flg. Aar det smukt bebyggede *Glaciskvarter* og hele *Frihavnskvarteret* fra Østbanegade mod N. indtil Classensgade med Strandboulevarden, Gefionsplads osv. (Gadenavnene fastsloges 1897), efter at Frihavnen var anlagt 1894 (se p. 588).

Det store *Kalvebodsterræn*, der var opstaaet dels ved Opfyldning, dels ved Kommunens Køb 1871 af Ejendommen Enighedsværn, blev for den store vestlige Dels Vedkommende væsentlig afgivet til Vestre Gasværk og Kvægtorvet med Slagtehusene og senere til den nye Godsbanegaard ifl. Overenskomst med Staten af  $\frac{4}{5}$  1893, medens den østl. Del, der begrænsedes mod S. af Kalvebodbrygge, mod V. af Godsbanegaarden, mod N. af Elektricitetsværket og Rud. Berghs Hospital og mod Ø. af Puggaardsgade, blev udlagt til almindelig Bebyggelse.

Ogsaa i den indre By er der foregaaet en Del Forandringer i Aarhundredets sidste Halvdel, foruden dem, der allerede er nævnt. Af Ændringer i Gadenettet fremhæves særlig den højst nødvendige Udvidelse af *Nygade*, der vedtoges i 1898, og Anlægget af det nye *Citykvarter* mellem Østergade og Antonigade og mellem Pilestræde og Kristen Bernikows Gade, et Anlæg, der paabegyndtes 1896 af et Konsortium og senere blev fortsat af Byggeselskabet „City“ (paa et af Hjørnesterne ud til Østergade staar en af Jul. Schultz modell. Kvindeskikkelse, der skal symbolisere City). Den indre By har ligeledes faaet flere nye monumen-



tale Bygninger, saaledes Universitetsbiblioteket, 1857-61, Zoologisk Museum, 1863-69, og i Bredgade Frederiks Kirke og den græsk-katolske Alexander Newsky Kirke, 1881-83, samt Skt. Albans Kirke i Esplanaden, 1885-87, m. fl. Men den største Forandring i den gamle By er og bliver dog, at Folkemængden her aftager ved, at denne Bydel mere og mere bliver Forretningskvarter, medens Beboerne søger ud til Forstæderne eller til de fjærnere liggende, bebyggede Kvarterer, et Forhold, der er berørt tidligere (se p. 728).

Forstæderne har i Aarhundredets sidste Fjerdedel udviklet sig med rivende Hast. Her er opstaaet en Vrimmel af nye Gader, der mere og mere strækker sig ud fra Byen og som Fangarme griber efter de bebyggede Arealer uden for Hovedstaden, og en Mængde offentlige og andre fremragende Bygninger, navnlig Kirker. Her nævnes saaledes paa *Østerbro* Skt. Jakobs Kirke, Øresundshospitalet, Husarkasernen, Ingeniørkasernen, den Soldenfeltske Stiftelse, Kronprins Frederiks og Kronprinsesse Louises Stiftelse 1900, Østre Gasværk 1878, m. m.; paa *Nørrebro* Skt. Johannes, Skt. Stephans og Helligkors Kirke samt Blegdamshospitalet, Skt. Johannes Stiftelsen, Almindeligt Hospital, Alderdomshjemmet, m. m.; paa *Vesterbro* Skt. Matthæus, Jesu Hjærte Kirke samt (foruden Kvægtorvet, der allerede er nævnt) Abel Cathrines Stiftelse, m. m. En vigtig Forandring i Forstædernes Fysiognomi var Lukningen af Ladegaardsaaen fra Peblingesø til Bülowvej og Anlægget af *Aaboulevarden*, der skete 1896-97 ifl. Overenskomst mellem Kbh.s og Frederiksberg Kommune.

Københavns Udvikling i det 19. Aarh. kan kort karakteriseres saaledes: Omkr. 1800 var Kbh. Hovedsæde for den dansk-norske Handel; Krigen 1807-14 afbrød Handelsforbindelserne; Handelsflaaden ødelagdes, Handelshusene ruineredes; hertil kom Statsbankerotten og de fortvivlede Pengeforhold. Kbh. blev fattig; alle Muligheder for Genrejsning syntes udelukket; den fordelagtige Transithandel kunde ikke genoptages; Hamburg fik den Magt over den indenlandske Handel, som Kbh. havde haft før 1807, hvilket begunstigedes af Øresundstolden, der fordyrede Varerne, der nordfra førtes til Kbh., saa meget, at det trods Landtransporten var billigere at importere over Hamburg. Manglende Købeevne hæmmede eller standsede Industri og Haandværk. Efter en Periode med Smaalighed og Tarvelighed kom der for Kbh. i 1830'erne en Bedring, idet dansk Landbrug fik et betydeligt Opsving, og Kbh. overtog Mellemandelen til Udlandet med Landbrugsprodukterne. I 1840'erne blev Øresundstoldens skadelige Indflydelse tildels hævet; Kbh. fik Liv og Virksomhed. Stadig stærkere udvikledes Handel og Industri; stadig flere Erhvervsmuligheder skabtes. Medens Hamburgs Handel med Danmark blev hæmmet af Pengekriser og Krigene 1848-50 og 1864, gjorde Jærnbaner og Dampskibe Kbh. til Omsætningens Midtpunkt. Øresundstoldens Ophævelse, Indførelsen af Næringsfrihed og den store Landbrugseksport var sammen med Frihavnens Bygning de vigtigste Faktorer i den Udvikling, Kbh. fik i Aarh.'s 2. Halvdel.

#### København i det 20. Aarhundrede.

Da Hovedstaden gik ind i det 20. Aarh., forøgedes dens Areal til det tredobbelte, idet Love af  $\frac{3}{4}$  1900 gav Kbh. Tilladelse til at indlemme Brønshøj Sogn og Valbydistriktet af Hvidovre Sogn fra  $\frac{1}{1}$  1901 og Sundby og Nathanaels Sogne fra  $\frac{1}{1}$  1902. I Marts 1900 begyndte næsten symbolsk Indflytningen i Byens nye Raadhus, hvor Borgerrepræsentationen holdt sit første Møde  $\frac{12}{1}$  1903; Raadhuset blev dog først indviet  $\frac{12}{6}$  1905.

I *den indre By* er der foregaaet en Del Forandringer i Aarene fra 1900, dels



ved en gennemgribende Fornyelse af hele Kvarterer, dels ved at enkelte store Firmaer har rejst moderne Forretningsbygninger paa gamle Ejendommes Plads. Den indre By udvikler sig vedblivende i Retning af at blive et rent Forretningskvarter, hvad dens fortsatte Afolkning giver Vidnesbyrd om. I 1900 fuldførtes Opførelsen af Citykvarteret; Købmagergade fik i 1908 en haardt tiltrængt Udvidelse ved Rundetaarn, idet der blev ført en Buegang under Regensen; i 1922 blev en stor Tilbygning til Post- og Telegrafbygningen paa Købmagergade taget i Brug. I 1902 var

Købmandsskolens Bygning paa Nørrevold blevet rejst. Kvarteret mellem Købmagergade og Gotersgade er undergaaet store Forandringer. Kommunen havde, for at opnaa forbedrede Færdselslinier, ved Ekspropriation i 1906 erhvervet hele Karréen mellem Gotersgade, Møntergade, Gammel-mønt og St.-Regnegade; i de følgende Aar nedreves her de gamle Huse, og i Stedet rejstes af et Konsortium, til hvilket Kommunen havde overdraget Grundene, Chr. IX's Gade-Komplekserne. Den samlede Udgift for Kommunen beløb sig til c. 2 Mill. Kr. Paa lignende Maade forsvandt Brøndstrædekvarteret i 1909; store Bygninger som Gutenberghus, Illums

nye Kompleks, Kommunens nye Administrationsbygning (opført 1913; mellem Lønporten og Sjøleboerne, to Gader opkaldte efter ældre Bebyggelse) og K. F. U. M.'s Ejendom (Hjørnet af Nørrevold og Gotersgade, opført 1900) dominerer nu Kvarteret ud mod Rosenborg Eksercerplads og Have. I 1901 var „Kongeporten“ til Rosenborg Have blevet aabnet for Publikum. I April 1900 begyndte Bebyggelsen af Palægade (egentl. kun Gaardsplads til de paagældende Ejendomme) mellem Bredgade og St.-Kongensgade. Den gamle Husarkaserne blev revet ned i 1905, og s. A. var den ny Boulevard gennem Grønningen blevet fuldført. Skt. Nikolai Taarn prydedes i 1909 med et nyt Spir, skænket af Carl Jacobsen; i 1917 blev de sidste af de Slagterboder, der skæmmede Nikolai Plads, fjernet, og den ved Justitsrd. Rentzmanns Gave genopførte Skt. Nikolai Kirke blev indviet <sup>11</sup>/<sub>11</sub> s. A. I 1907 dannedes et Konsortium til Udvidelse og Ombygning af Farvergade, og nye Bygninger er her blevet opført. I Stormgade



Christian IX's Rytterstatue.



er i 1929 paabegyndt Nedrivning af de gamle Huse, der skal give Plads for det nye Nationalmuseum. I Studiestræde er blevet opført Grundtvigs Hus (1908) og Studiegaarden (1916).

Den største Forandring paa *Slotsholmen* er Genopførelsen af Christiansborg Slot, hvortil Grundstenen blev nedlagt i 1907; i 1918 flyttede Rigsdagen til sine nye Lokaler paa Slottet. I 1906 stod det kgl. Biblioteks nye Bygning færdig; i 1916 anlagdes Bibliotekshaven. Børgsgade blev udvidet i 1902, og den nuværende Knippelsbro blev taget i Brug 1909. I 1900 blev Stormbroen ombygget, og efter Christiansborgs Genopførelse blev Pladsen foran Slottet omreguleret.

Ogsaa i *Voldkvartererne* er store Forandringer sket i Aarene efter 1900, og de skyldes i første Række Gennemførelsen af Boulevardbanen, hvortil det Forslag allerede var fremsat i 1885, som førtes ud i Livet i Aarene 1913-17. Banen førtes fra den nye Hovedbanegaard over de gamle Voldes Terræn til Østerbro, dels i Tunneler, dels i aabne Udgravninger, og Planens Gennemførelse foraarsagede, dels at Aborreparken forsvandt, dels at den sidste Rest af Østervold (fra Kunstmuseet til Stokhuset) blev bortgravet. I Kvarteret mellem Sølvgade og Østerbrogade er der i disse Aar sket enkelte Ændringer; i 1912 stod Viadukten ved Østerbro Station færdig; af Nybygninger kan nævnes Hirschsprungs Museum 1911 og Esajaskirken 1912; Fredensbro blev ombygget i 1904. I Kvarteret mellem Frederiksborggade og Sølvgade er ikke sket større Ændringer; af Bygninger kan nævnes Andreaskirken (1901).

I Kvarteret mellem Vesterbrogade og Frederiksborggade er sket flere store Forandringer. Nørrevoldgade er efter Boulevardbanens Anlæggelse blevet en stor bred Gade med to Kørebaner, hvorimellem en Række Plantninger danner et Anlæg over Banen, der her føres igennem en Tunnel fra Jarmers Plads til Stokhusgade. Ved Nørreport er i 1918 blevet aabnet en underjordisk Jærnbanestation; i 1917 var Anlægget af Jarmersplads og Jarmersgade blevet fuldført; senere er Gyldenløvesgade og Vester-Farimagsgades sydligste Del blevet reguleret og gjort bredere, den sidste efter Nedlæggelsen og Nedrivningen af Nordbanegaarden 1921; lige over for denne var rejst et Par monumentale Bygninger, Østifternes Kreditforening i 1916 og Teknologisk Institut i 1918; den sidste har senere faaet en betydelig Udvidelse. Den gamle Hovedbanegaard, der i sine sidste Aar benyttedes som Biografteater, blev nedrevet i 1917, hvorefter Paladsteatret byggedes i 1918. Iøvrigt henligger den største Del af det tidl. Jærnbaneterræn stadig ubebygget, blot med en Bræmme af midlertidige Basarbygninger; i 1929 er dog den sydligste Del solgt til Bebyggelse. I 1917 var Anlægget af Axeltorv fuldført, og her rejstes i 1920 den store Forretningsbygning „Axelborg“. I 1910 flyttede Studenterforeningen til sin nye Bygning i Aborreparken; samtidig med denne Parks gradvise Forsvinden rejstes her paa Vestre-Boulevard Revisions- og Forvaltningsinstituttets store Ejendom; Badeanstalten „København“ i Studiestræde blev indrettet i 1903. Pladsen ved Frederiksborggade var i 1913 blevet Grønttorv.

I 1904 blev det besluttet at give Kbh. en ny Hovedbanegaard; i 1911 stod den færdig og aabnedes for Trafikken; den er senere blevet udvidet med en Fløj langs Bernstorffsgade; Vesterbrogade blev i 1913 ført over Baneterrænet ved en Viadukt lige ud for Hovedbanegaarden. Tivoli er gradvis blevet moderniseret; nævnes kan den nye Koncertsal, der opførtes 1902, og den nye Bazarbygning, der rejstes 1908.

I Vestervoldkvarteret fortsattes Opførelsen af store monumentale Bygninger, saaledes paa Raadhuspladsen „Absalon“s Bygning 1903, Paladshotellet 1909 og „Politikens Hus“, og ved Vester-Boulevard Forsikringselskabet „Danmark“s Bygning



1903 og Musikkonservatoriet 1904-05. Kvarteret fik saa at sige sin endelige Afslutning ved den 1903 fuldførte Langebro; for Tiden er under Bygning en ny, betydelig bredere Langebro, til Afløsning af denne.

Paa det store *Kalvebodsterræn* fortsattes Bebyggelsen. Kvarteret mellem Glyptoteket, Kalvebod Brygge og Baneterrænet fik sin endelige Udformning i Tiden for omkr. 1907, og paa samme Tid var ogsaa det store Kvarter V. for Gasværket, med Søndre-Boulevard, som paabegyndtes omkr. 1899, ogsaa i det væsentlige afsluttet. Endvidere byggedes den nye Godsbanegaard, der toges i Brug i 1901. Af andre store Bygninger kan nævnes Øksnehallen paa Kvægtorvet 1901, Flæskehallen i Syndergaardsgade 1910, Centralpostgaarden 1912 ved den i 1907-09 opførte Tietgensbro, Indre Missions Hus i Bernstorffsgade 1916, den nye Politigaard 1918-24 ved Polititorvet og H. C. Ørsted Værket 1920; Vestre Fængsel fik en Udvidelse i 1918, og af Kirker kan nævnes Gethsemane (1916), Frederiksholms (1918) og Absalons (1919) Kirker.

I Aarene siden 1900 er Bebyggelsen af *Forstæderne* („Broerne“ og de indlemmede Distrikter) skredet saa stærkt frem, at man kun i de yderste Distrikter træffer ubebyggede Pladser, bortset fra de Arealer, der med Forsæt er unddraget Bebyggelse, Byens tre Rækker „Aandehuller“, nemlig Parkerne og Anlæggene i Voldkvarterene, Særne og som en tredje Række Fælledeerne, Fælledparken og Idrætsparken. Hovedstadens bymæssige Bebyggelser omslutter nu helt Frederiksberg Kommune og mødes med tilsvarende Bebyggelser uden for Byens Grænse, i Gentofte, Gladsaxe, Rødovre og Hvidovre Kommuner. Denne Udvikling har været hjulpet frem ved Dannelse af Andelsboligselskaber, ligesom ogsaa Kbh.s Kommune selv har optraadt som Bygmester i stor Stil for at afhjælpe den Bolignød, der som Følge af Verdenskrigens Konjunkturer havde gjort det nødvendigt at indlogere talrige Familier i Barakker, Skolebygninger, ja selv paa Sundholm.

Paa *Østerbro* er siden 1900 rejst en Del store Bygninger; af Kirker kan nævnes: Fredens (1900), Nazareth (1904), Frihavns (1905), Immaculata (1905, katolsk Kirke), Aldersro (1908), senere erstattet med Taksigelseskirken, Davids (1910), Gustafs (1911, svensk Kirke), Esajas (1912) og Lutherkirken (1918). I Kvarteret V. for Østerbrogade er bygget Østre Elektricitetsværk (1902), Statens Institut for teoretisk Fysik (1921, paa Blegdamsvej), Post- og Telegrafbygningen ved Trianglen (1922), Den evige Tilbedelses Ordens Kloster og Kirke (1914, paa Jagtvej) og Frimurerlogens Bygning (paa Blegdamsvej). I 1909 begyndte Beplantningen af Fælledparken; Idrætsparken anlagdes i 1911, og 1914 indviedes Idrætshuset. I Kvarteret Ø. for Østerbrogade byggedes Finsens Lysinstitut 1901 og Hagemanns Kollegium 1907. Frihavnen har faaet Udvidelser mod N., paabegyndt 1915 med Kroneløbsbassinets. Langeliniepavillonen aabnedes i 1903, og det store Gefionspringvand afsløredes i 1908. Mellem Grønningen og Store-Kongensgade opførtes i Aarhundredets første Aar en Række anselige Karréer; efter Krigen er der bygget en Del i Classens Have. Kvarteret mellem Strandvejen, Jagtvejen og Lyngbyvej er blevet stærkt bygget, navnlig i de allersidste Aar.

*Nørrebro* med Yderdistrikterne har siden 1900 faaet adskillige nye Kirker; nævnes kan saaledes: Brorsons Kirke (1901), Døvstummekirken (1904), Blaagaards (1905), Kingos (1910), Simeons (1914), Annas (1914), Grøndals (1918, i Brønshøj) og endelig Grundtvigskirken paa Bispebjerg, hvortil Grundstenen blev nedlagt i 1921, og hvorom nu grupperer sig en Bebyggelse, nøje afstemt efter Kirken. Bispebjerg Kirkegaard blev indviet 1903; 1907 aabnedes Bispebjerg Krematorium, og 1913 blev Bispebjerg Hospital taget i Brug. Alderdomshjemmet i Guldbergsgade



blev taget i Brug i 1901; i 1918 blev Skt. Johannes Stiftelsen lagt under Sundholm, og Almindeligt Hospital flyttede til den nedlagte Stiftelses Bygning i Nørre-Allé; endnu samme Aar vedtoges den store Udvidelse af Hospitalet, hvis Navn samtidig ændredes til De Gamles By. I 1903 aabnedes Balders Hospital, og s. A. blev Hærens og Flaadens Epidemihospital paa Hj. af Tagens- og Jagtvej taget i Brug. I 1910 stod Rigshospitalet saa vidt færdigt, at det kunde tages i Brug. Et Tuberkulosehjem oprettedes af Kommunen paa Tagensvej i 1919, og endelig maa nævnes Københavns Militærhospital (1928), ligeledes paa Tagensvej. Af andre Bygninger kan iøvrigt nævnes Studentergaarden (1922), Statens Gymnastikinstitut (1922, i Nørre-Allé), Husassistenternes Fagskole, Lærlingehjemmet i Rantzausgade (1904) m. m. Med Brønshøj fik Byen Sporvognsforbindelse allerede i 1902, hvilket straks satte Fart i Byggeriet derude; paa Brønshøj Bakke fik Vandvæsenet i 1913 et stort Højdereservoir. Store Dele af Yderkvartererne mellem Jagtvej og Utterslev-Brønshøj er opstaaet efter 1900, saaledes „Landmandsbankens By“ ved Borups Allé, Grøndalsvænge samt en større Del af Kvarteret omkring Frederikssundsvej; ligeledes er Kvarteret V. for Lyngbyvej bygget i den seneste Tid.

Paa *Vesterbro* og i Yderdistrikterne (Valby og Vigerslev) er siden 1900 ligeledes rejst adskillige Kirker: Krist- (1900), Apostel- (1901), Elias- (1908, paa Vesterbros Torv), Maria (1909), Vanløse (1909) og Timotheus Kirke (1911, i Vigerslev). Den vigtigste Forandring i denne Del af Byen er den Bebyggelse, der siden 1900 er sket især omkring Sønder-Boulevard og Enghaveplads. Ellers kan nævnes Opførelsen af Det nye Teater i 1908. Valby Gasværk er bygget i 1904-07. Da Dybbølbroen i 1900 var fuldført, blev den overdraget Kommunen.

*Københavns Havn* har i Aarene efter 1900 været i stærk Udvikling. Frihavnen er blevet udvidet mod N. (Kroneløbsbassinet m. m.), og Yderhavns store Bølgebrydere er opført i 1904; men iøvrigt er den stærkeste Forandring sket i Havns sydligste Del. En Fiskerihavn var i 1900 blevet anlagt S. for Gasværkshavnen ved Kalvebod Brygge, og en Spærredæmning mod S. (tværs over Kalvebod Strand fra Sjælland til Amager) udførtes i Aarene 1901-03. Det var dog først efter, at Havns Styrelse var blevet omordnet ved Lov af <sup>29</sup>/<sub>4</sub> 1913, at den store Vækst begyndte. Havnestyrelsen vedtog i Febr. 1918 at paabegynde nye omfattende Arbejder til ialt 6 Mill. Kr. ved Islands Brygge og Teglværkshavnen; i de følgende Aar fuldførtes disse Havneanlæg („Sydhavnen“); Dec. 1919 blev Teglværkshavnen taget i Brug; Nov. 1920 stod Islands Brygges Havneanlæg færdig; i Dec. s. A. kunde Anlæggene paa den nydannede Ø, Tegholmen, tages i Brug. Ved de nye Havneanlæg har adskillige Fabrikker faaet Plads; nævnes kan Ford's og General Motors' store Automobilsamlefabrikker.

Den Del af København, der ligger paa *Amager*, har haft en lignende stærk Udvikling som Byens øvrige Forstæder. Paa *Christianshavn* har Ændringerne dog været faa; det nye er vokset op i Distriktet uden for Christianshavns Vold, i *Sundbyerne* og i det nye *Amagerbrokvarter*. I 1901 begyndte Opførelsen af Aladinkvarteret, og efter at de store Opfyldninger ved Islands Brygge var fuldendt i 1905, voksede her i de flg. Aar et helt nyt Kvarter op, Islands Bryggekvarteret. Efter Bygningen af Langebro 1903, anlagdes fra 1905 Amager Boulevard, og fra 1912 voksede det storstadsagtige Amagerbrokvarter op. I 1901 blev Christianskirken, der havde staaet ubenyttet siden 1886, atter taget i Brug; i 1907 indviedes Filipkirken (i Sundbyøster) og i 1915 Hans Tavsens Kirke (paa Islands Brygge). Sundbyerne fik i 1900 et Gasværk; af andre Byggeforetagender kan nævnes Hoved-Kloakpumpestationen paa Kløvermarksvej (1901), Sundby Hospital (1902), Statens



Seruminstitut (1902), Sønderbro Teater (1902), Arbejdsanstalten Sundholm (1903-08), der afløste den gamle Ladegaard ved Aaboulevarden, Søværnets Kaserne paa Orlogsværftet (1910), Mønten paa Amager Boulevard (1921) foruden de mange Fabriks-, Handels- og Lagerbygninger, hvis Virksomhed især er knyttet til Havnen. Til Gengæld er Kvindefængslet nedrevet i 1928, og ogsaa Gamle Dok er forsvundet (ophugget 1918 og Bassinet opfyldt). I 1907 aabnedes Amagerbanen, der har skabt en bedre Forbindelse med Oplandet paa Amagers sydlige Del.

København staar nu (1929) som en Storstad i stadig stigende Udvikling; den er fremdeles Sædet for Landets Regering og Rigsdag, Centrum for dansk Kunst og Videnskab, Landets største Handels- og Industriby; dens Vækst har krævet og kræver stadig en fortsat Udvikling af de trafikale Hjælpemidler, der hurtigt og billigt kan føre Byens Befolkning fra dens Boliger, der i de senere Aar er blevet lagt længere og længere ud mod Yderdistrikterne, til dens Arbejdsfelter, der hovedsagelig er grupperet i og omkring Havnen og den gamle By.

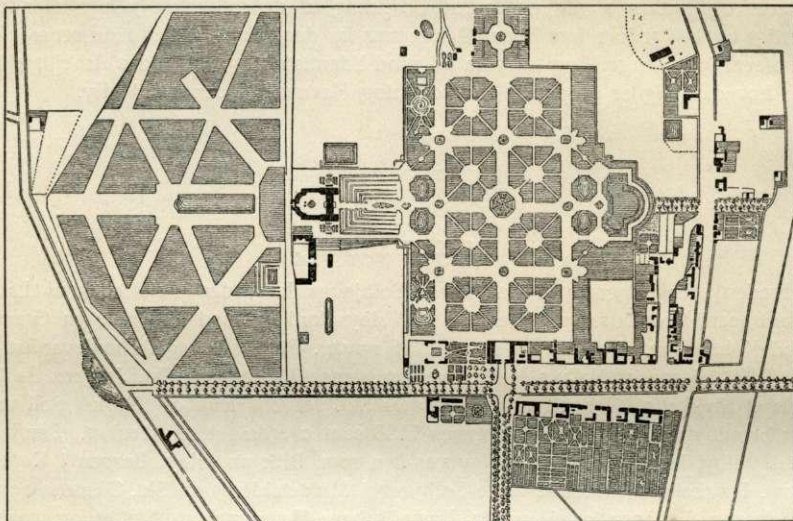
## Frederiksberg.

Frederiksberg ligger paa Landsbyen Solbjærgs Jord, der indfattedes af Ladegaardsaaen, Grøndalsaaen, Vigerslevs og Valbys Jord og mod Ø. havde en Grænse mod København, der gik fra Hjørnet af nuvær. Bülowvej og Aaboulevarden til det NØ. Hjørne af Valbys Mark; mellem denne Grænse og Skt. Jørgens Sø laa dels et Stykke af Københavns Mark, dels Skt. Jørgens Hus og Mark. Solbjærg var blandt de Landsbyer, der nævnes 1186 som overdraget til Absalon. Sammen med Valby, Vigerslev og Serreslev var den som Birk underlagt Borgen i København. I kirkelig Henseende hørte Solbjærg i Middelalderen til Skt. Clemens Sogn. Landsbyen Solbjærg laa i nuvær. Frederiksberg Have mellem Slottet og Fasan-gaarden. Kort før 1377 udskiltes fra Solbjærg en Torp Nyby, der snart blev til en enkelt Gaard Nybygaard, som 1548 blev Slottets Ladegaard. Den laa omtrent ved Falkonergaarden, og dens Jord strakte sig paa begge Sider af Rolighedsvej og Godthaabsvej. I 1621 nedlagde Chr. IV Landsbyen Solbjærg og Nyby Ladegaard, tilkøbte Skt. Jørgens Hospital og den øvrige Byens Jord mellem Skt. Jørgens Sø og Solbjærgs Skel og opførte Slottets store Ladegaard ved Skt. Jørgens Søs NV. Hjørne, og Jorden henlagdes som Mark til denne Ladegaard. Blandt Ladegaardens Vagthuse er Kalthuset, bygget 1621, bevaret til vor Tid under Navnet Grøndal; det bar sit Navn Kalthus mindst 30 Aar før Tøjmester Peter Kalthof paatænkte at benytte det til Krudtmølle.

Frederiksbergs Oprindelse gaar tilbage til 1651, da Fr. III  $\frac{2}{3}$  d. A. bortfæstede Ladegaarden og Ladegaardsmarken til 20 Bønder af hollandsk Afstamning fra Amager med Forpligtelse til at opføre en By der, og de byggede da deres Gaarde paa begge Sider af den nuv. Allégade (10 paa hver Side) samt en Kirke (se p. 296). Byen kaldtes *Ny-Amager* eller *Ny-Hollænderby* (ogsaa „Lille-Amager“, „Vester-Amager“ eller kun „Amager“) og strakte sig efterhaanden ogsaa over den nuvær. Runddel ind i Pilealléen. Bønderne var flyttet til Stedet i Tillid til de kgl. Privilegier, der bl. a. til-sagde dem, at de skulde beholde Jorderne for sig og Efterkommere til evindeligt Ejendom for en aarl. Afgift af 700 Rd., som de kunde betale ved at have Kongens Kvæg paa Græs og levere Smør o. l. til Hofholdningen. Men det gik ikke efter



Forventning; Beboerne kom snart i Baghaanden med Skatter og Afgifter, og flere opgav tidlig deres Gaarde. I Nov. 1658 afbrændte de svenske Byen med Kirken, og i den følgende Tid plagede ogsaa de danske Tropper Beboerne. Byen med Kirken blev vel genopført efter Krigen; men en stor Misvækst i 1665 bragte den i endnu større Nød, og Kongen gik strengt frem mod Indbyggerne og befalede dem gentagne Gange at betale deres Afgifter, der skulde anvendes til den 1662-63 opførte *Prinsessegaard*, der laa ved den sydl. Ende af Byen med Hovedbygningen, hvor nu Indgangen til Frederiksberg Have er; de endnu staaende Bygninger er Gaardens Sidefløje (se p. 372). Til Prinsessegaarden hørte en Kanin-

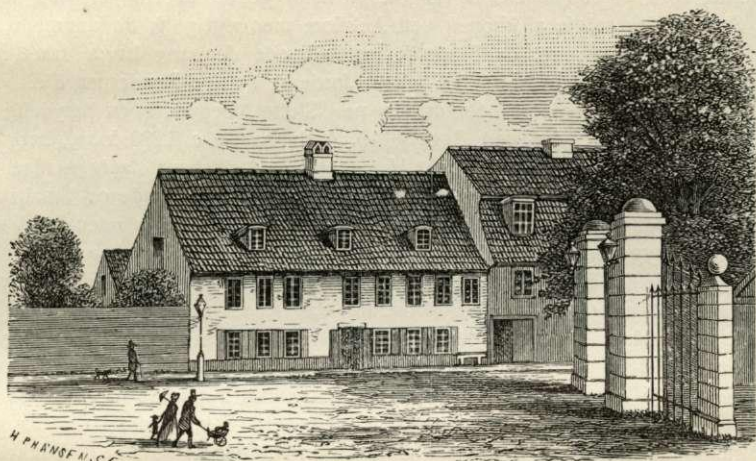


Kort over Frederiksberg fra 1742.

og Fasangaard, hvis Bygning endnu er bevaret. Falkongergaarden er opført 1664 som Hus for Kronprins Christians (V) Falke og Hunde. Bønderne, der stadig havde svært ved at klare deres Forpligtelser, blev i 1669 indstævnedes, da de stod tilbage med 3 Aars Afgift. Noget blev dog eftergivet dem, men det hjalp ikke, og Byen svandt mere og mere ind. Thi dels maatte Bønderne i 1675 afgive over 6 Tønder Land til Hollænderen Cornelius v. d. Veer til Anlæggelsen af et Teglværk, dels bortsolgte de i deres Nød efterhaanden større og mindre Stykker Jord til fremmede; saaledes havde Admiral Niels Juel (der 1672 besad det ovennævnte Kalthus) og Broderen Jens Juel samt Assessor Abraham Wüst Ejendomme derude; den sidste fik 1673 Tilladelse til at anlægge et Teglværk (i nuvæ. Smallegade). Der blev endog i 1689 nedsat en kgl. Kommission for at standse disse Bortsalg, uden at det dog hjalp. Da saa over Halvdelen af den tilbageblevne By brændte  $\frac{13}{10}$  1697, blev Jorderne ifl. kgl. Res. af  $\frac{20}{7}$  1697 frataget Bønderne i April 1698, fordi de ikke havde overholdt Privilegiernes Betingelser. De kunde flytte andre Steder hen og fik Løfte om Gaarde paa Amager, hvis saadanne blev fæsteledige, eller de kunde blive, men skulde da ernære sig ved Havedyrkning, hvortil en ringe Del af Jorderne indrømmedes dem, medens Resten henlagdes til de kgl. Stalde ved Kbh.s Slot som Eng (til Højbjerg-



ning) eller til Udvidelsen af *Prinsens Gaard*, den tidligere Prinsessegaard (se p. 372). Baade Kalthuset og Wüsts Teglværk beholdt dog deres Jorder, og omtrent samtidig (1699) udlagdes der til Regimentskvartermester Georg Vodroff et Areal langs Skt. Jørgens Sø til Anlæg af en Vejrmølle til Valkning af Klæde. Mange af Beboerne, dengang c. 300, drog bort, men en Del blev boende paa ovennævnte Betingelser, og Byen var fra nu af en lille Husmandsby, der i verdslig Henseende 1699 lagdes ind under Taarnby Birk paa Amager, medens den før havde haft sin egen Skultus eller Byfoged; sin Kirke fik den dog Lov at beholde (se p. 296). Navnet Ny-Hollænderby blev efterhaanden fortrængt af det nye Navn *Frederiksberg*, som Byen efter kgl. Befaling blev kaldt, efter at Slottet var blevet opført.



Oehlenschlägers Fødested og Jærnporten ved Indgangen til Frederiksberg Allé.

Indbyggerne følte sig dog i lang Tid endnu knyttet til Amager; navnlig søgte Drengene og Piger derud som Tyende.

I de næste halvandet hundrede Aar er der ikke meget at fortælle om Frederiksberg By; dens Historie er omtrent Slottets Historie. Efter at Slottet var blevet færdigt og mere og mere blev beboet af Kongefamilien, fik Byen nogle Begunstigelser, og den tiltog en Del, saa at den ved 1730 anslaaes til at have 6-700 Indb., ligesom flere Handlende og Haandværkere bosatte sig der; især var der en Del Slagtere og Værtshusholdere. Ogsaa flere Fabrikker anlagdes; saaledes blev den ovennævnte Vodroffsgaard, hvis Bygninger under Pesten 1711 var blevet benyttede til Lasaret, 1737 købt af Fabrikant Johs. Plump, der ifl. kgl. Privilegium af 1733 indrettede en Sejldugsfabrik her (i Stedet for den i Køge 1698 oprettede Fabrik), hvor der forfærdigedes Sejldug til Flaaden; ved Midten af 18. Aarh. var der et Kapunstopperi paa det Sted, hvor nu Bagerstræde er, og i Nærheden ved Gl.-Kongevej et Farveri; ved Falkonergaarden laa der et Voksblegeri. Paa det ældste Kort af Frederiksberg, som findes, fra 1742, ses de samme 3 Gader, som har udgjort Byen lige til Nutiden: Allé-, Smalle- og Bredegade. Allégade, der dengang kaldtes Vejen til Falkonergaarden, var ligesom den anden Adgang til Slottet, Frederiksberg Allé, kun for Fodgængere, medens Køren og Riden var forbeholdt de kgl. Herskaber. Af andre Færdselsveje nævnes Roskildevejen, der førte ad Vesterbro gennem den nuvæ. Rahbeks Allé forbi Bakkehuset og gennem



Valby; desuden Gl.-Kongevej (anl. 1662), Rolighedsvej og Godthaabsvej, som allerede i Chr. V's Dage var Vejen ud til Islevmark, Værnedamsvej, der har faaet Navnet efter en Øltapper Werner Dam, samt den nuv. Roskildevej, mellem Frederiksberg Have og Søndermarken, aabnet 1776. I verdslig Hens. skete der den Forandring, at Byen, som 1717 var bleven indlemmet i Kbh.s Regiments Rytterdistrikt, ved kgl. Res. af  $\frac{7}{7}$  1721 henlagdes fra Taarnby Birk til Kbh.s Rytterdistrikts Birk, hvis Tingsted var i Ballerup, og saaledes vedblev det indtil 1803, da Tingstedet henlagdes til Blaataarn (se p. 401). I 1734 fik Frederiksberg sin nye Kirke og ved kgl. Res. af  $\frac{10}{8}$  1736 sin egen Præst og blev et særskilt Sogn, hvortil Vesterbro henlagdes (se p. 297). En betydelig Forandring skete i Marts 1765, idet Jorderne, som for største Delen var blevet henliggende til Højbjergning for de kgl. Stalde, blev solgte af Kronen ved Auktion, men rigtignok til fremmede, vistnok mest Københavnerne, da Frederiksberg allerede dengang havde faaet noget Præg af en Landliggerby; først 1775 kom Jorderne i selve Bøndernes Eje.

Med Fr. VI, der hyppigt opholdt sig paa Slottet, begyndte en betydelig Opgangstid for Sognet, der ved Beg. af 19. Aarh. havde c. 1200 Indb., hvoraf de fleste dog boede i selve Byen, idet Vejene til Frederiksberg stadig henlaa lidet bebyggede som Markveje; det gælder saaledes baade Bredegade og Smallegade, der endnu midt i 1830'erne havde dette Præg; Gl.-Kongevej var uden for Værnedamsvej ubebygget; i Frederiksberg Allé laa kun en halv Snes Landsteder; alle paa højre Side fra Byen; Roskildevej uden for Sørte Hest var ogsaa ubebygget paa faa Undtagelser nær (her laa Winstrups Værksteder og Mølle samt den 1776 oprettede Slotskro). Efterhaanden kom der flere Avlsgaarde og Landsteder paa Markerne. I 1835 havde Sognet 135 Gaarde og Huse og c. 1500 Indb., hvoraf henholdsvis 65 og 880 i Byen. Af større Gaarde paa Markerne nævnes den allerede omtalte Grøndal, der tillige med den tilstødende Flintholm fra Fr. VI's sidste Tid ejedes af Politikeren Balthasar Christensen (til hans Død 1882), Bakkehuset og Vodrofsgaard, der nu var et Landsted; ved Vejen, nu Vodrofsvej, der førte ind til den fra Gl.-Kongevej, laa Vodrofsmølle. — Paa Falkonergaarden, der længe havde været i Forfald, blev Falkoneriet helt nedlagt 1810, og Gaarden bortforpantedes, indtil den 1818 solgtes til Kapelmusikus Bruun, som havde anlagt en Voksløvsfabrik der. Ladegaarden er omtalt p. 540. I Egnen om Falkonerallé var der tilkommet flere større Gaarde, saaledes Godthaab, Kathrinelyst, Sindshvile, Landlyst, Mariendal og Rolighed, ved Gl.-Kongevej bl. a. Vilhelminelyst, Lykkesholm og Forhaabningsholm.

I 1807 var Frederiksberg besat af Englænderne, og af de 13 Batterier, de lagde uden om Kbh. for at beskyde den, laa flere paa Frederiksbergs Grund, saaledes et ved Gl.-Kongevej (Svanholms Have), et i Vodrofsgaards Have og et ved Ladegaardsvej (ved Rolighed). Sognet selv led ikke nogen nævneværdig Skade.

Ved Reskr. af  $\frac{25}{8}$  1818 blev Kbh.s Amts Rytterdistrikts Birk delt i to Birker, Nordre- og Søndre Birk, saaledes at Frederiksberg kom til at høre til det sidste.

Ved Midten af Aarhundredet havde Sognet henved 3000 Indb.; men der var i det hele knap 200 Gaarde og Huse, og Byen havde stadig et overvejende landsbyagtigt Præg. I 1840'erne begyndte der dog at vise sig Tegn paa, at den nye Tid nærmede sig. Det Sogneforstanderskab, som Frederiksberg fik 1841 sammen med Hvidovre, lod Bredegade brolægge 1845, og Byens 3 Gader fik de første Lygter i 1848; paa Vejene, der førte fra Kbh., kom der flere Bygninger, og 1846 opførtes den første egentlige Villa (Arkt. Herholdt) paa Gl.-Kongevej, Taarnborg ved nuvær. Ørstedsvvej.



Efter 1850 hørte „Idyllen“ op, og Begyndelsen blev gjort til den store Bebyggelse, som tog mere og mere Fart og i de næste 30-40 Aar forvandlede Frederiksberg til en Del af Storbyen. Ved Lov af  $\frac{6}{1}$  1852 var Demarkationslinien flyttet fra Falkoneralléen og Jagtvejen til Søernes indre Rand, hvorved de hæmmende Byggebestemmelser blev ophævede. Den første af de nye Veje ved Gl.-Kongevej, Christiansholmsvej (nu Nyvej), anlagdes 1851, og snart efter fulgte Lykkesholms-, Bianco Lunos- og Forhaabningsholms Allé. Særlig fra Midten af 1850'erne gik det raskt med Byggeriet. I 1855 udparcelleredes Grundene ved Pilealléen, og i disse Aar grundlagdes *Villakvarteret* ved Gl.-Kongevej og *Schönbergskvarteret*. Det første anlagdes af Raadmand F. C. Bülow, der i 1852 havde købt et stort Areal mellem Gl.-Kongevej og Ladegaardsaaen; her opstod den nordl. Del af H. C. Ørstedesvej samt Bülowsvej med mellemliggende Villaveje, og ved Bülowsvej opførtes Veterinær- og Landbohøjskolen 1856-58 (se p. 433). Af en helt anden Karakter var Schönbergskvarteret, der anlagdes 1856 ved Gl.-Kongevej mellem Vodrofsvej og Værnedamsvej, paa en Grund, der 1831 ved Gaarden Svanholms Udparcellering var købt af Etatsrd. Schönberg; det fik et fuldstændigt bymæssigt Præg med høje Huse i Schönbergsgade, Ørstedsgade (nu Danmarksg.) og Schouwsgade (nu Vodrofs Tværg.). Mellem Danmarksgade og Vodrofsvej anlagdes allerede 1853 Bryggeriet Svanholm med en i sin Tid meget besøgt Ølhalle. Omtrent samtidig begyndte Udparcelleringen af Jorderne N. for Godthaabsvej fra Falkonerallé (1854) og en tættere Bebyggelse af Gl.-Kongevej og Frederiksberg Allé. Af offtl. Bygninger fra denne Periode kan nævnes Københavns Sygehus, opført 1857-59 ved Rolighedsvej (nu flyttet til Ordrup), og Aandssvageanstalten ved Rahbeks Allé 1859-60 (se p. 474), hvilken sidste dog til Dels ligger paa Kb.h.s Grund. Ogsaa kan nævnes, at Grunden til Rubens Væveri lagdes 1854, og den første større Skole, Schneekloths, opførtes 1855. Endelig anlagdes 1856-57 mellem Gl.-Kongevej og Frederiksberg Allé (paa Grunden af Mægler Gersons store Have), som Konkurrent til Tivoli, Forlystelsesetablisementet Alhambra (Hovedbygningen i maurisk Stil) af G. Carstensen.

Den store Tilvækst nødvendiggjorde en Forandring i kommunal Henseende, og ved Loven af  $\frac{29}{12}$  1857 udskiltes Frederiksberg fra Hvidovre Sogn, fik sin egen Forfatning og deltes i et By- og et Landdistrikt, og omtrent samtidig kom den københavnske Bygningslov med nogle Forandringer til at gælde for en Del af Kommunen. I Sept. 1860 tændtes Gassen første Gang paa de mest befærdede Veje; 1863 opførtes den første store Kommuneskole i Falkonerallé og Hospitalet og Fattighuset ved Howitzvej (se p. 524), s. Aar aabnedes Sporvognskørselen, 1864 var Jærnbanestationen færdig, og ved Lov af  $\frac{29}{2}$  1866 fik Bydistriktet samme Næringsfrihed som Købstæderne. I det Aar havde Kommunen ialt 530 Bygninger.

Efter at den private Byggevirksomhed var standset eller sagtnet i nogle Aar paa Grund af Pengekrisen, tog den atter fat i Midten af 1860'erne. Platanvejen anlagdes i 1866, s. Aar lagdes Grundstenen til de Classenske Boliger, 1867 overdroges Frederiksberg Allé og Runddelen til Kommunen, 1868 opførtes Kvarteret ved Skt. Knudsvej og Niels Ebbesensvej, 1870-72 Kvarteret ved Alhambra- og Hauchsvej, efter at Alhambra var nedlagt 1868 og Grunden udlagt til Bebyggelse, 1873 gennemførtes den sydl. Del af Ørstedesvej (ved Køb af Vilhelminelysts Jorder) ud til Gl.-Kongevej, hvorved den vigtige Forbindelse med Nørrebro kom i Stand, og flere af de omliggende Veje anlagdes eller udvidedes; midt i 70'erne opstod Kvarteret uden for Smallegade og Frederiksberg Have, det saakaldte „Bangs



Vænge" (Steen Blichers Vej og Poul Møllers Vej), og Kvarteret omkring Jærnbanestationen (Monrads Vej) og 1879 Rathsackskvarteret mellem Gl.-Kongevej og Falkonerallé (Rathsacksvej, Chr. Winthers Vej m. fl.). Tillige begyndte mange af de ældre Veje efterhaanden at tabe deres landlige Præg ved Opførelsen af store Bygninger.

Efter 1880 er Bebyggelsen foregaaet endnu stærkere; den har i disse sidste Aartier endog overgaaet Byggeriet i Hovedstaden, i alt Fald relativt og har helt givet Frederiksberg et bymæssigt Præg. Navnlig er Falkonerallé, Gl.-Kongevej, Frederiksberg Allé og H. C. Ørstedesvej saa godt som helt blevet Gader. For Falkonerallés Vedkommende foregik dette væsentlig i 80'erne, samtidig med at det betydelige Sindshvilekvarter mellem Jærnbanen og Godthaabsvej opstod paa den tidligere Ejendom Sindshvile Grund, ligesom det mere villamæssige Kvarter Mariendalskvarteret Ø. for Godthaabsvej (Kong Georgs Vej, Dronn. Olgas Vej) blev til; ved Falkonerallé opførtes 1886 Frederiksberg Raadhus.

Den fuldstændige Bebyggelse af Gl.-Kongevej og Frederiksberg Allé skete derimod væsentlig i 90'erne, samtidig med at der fremkom nye Forbindelsesveje mellem disse (som Martensens- og Madvigs Alléer) og mellem Alléen og Vesterbrogade (som Kingosgade). Paa samme Tid bebyggedes Ørstedesvej mere og mere, og der voksede et helt nyt Kvarter op Ø. for denne Vej mellem Jærnbanen og Bernstorffsvej samt Vodrofsvej (Forchhammersvej, Johnstrups Allé). Af andre Kvarterer, der opstod i Slutningen af 90'erne, nævnes Kvarteret Ø. for Falkonerallé mellem Rolighedsvej og Jærnbanen (Hostrups-, Brandes- og Fjords Alléer), Kvarteret Ø. for Allégade mellem Gl.-Kongevej og Frederiksberg Allé (Hollændervej, Maglekildevej, m. fl.) og Kvarteret paa „Ny Bakkegaards Vænge" mellem Vesterbrogade og Rahbeks Allé (Bakkegaards- og Halls Alléer m. fl.).

For øvrigt var i Aarhundredets Slutning Bebyggelsen særlig stærk omkring Godthaabsvejen og Fasanvejen, baade i By- og Landdistriktet. Allerede i 80'erne var der opstaaet et stort Kvarter (Kongens Vej, Dronningens Vej m. fl.) V. for Søndre-Fasanvej mellem Frederiksberg Assistent Kirkegaard og Diakonissestiftelsen ved Peter Bangs Vej (den hed indtil 1868 Klammerivej, opkaldt efter den Mark, Klammeriagre, gennem hvilken den løb). S. for denne Vej og V. for Diakonissestiftelsen opstod i Slutn. af 90'erne et af „Frederiksberg Arbejderes Byggeforening" opført Arbejder-Villakvarter. Paa samme Tid voksede Kvarteret op S. for Nordre-Fasanvej mellem Godthaabsvej, Nylandsvej og de Classenske Boliger (Langlandsvej, Lollandsvej m. fl.), og N. for Vejen skød Gader frem omkring det store Bygningskompleks, der omfatter Hospitalet og Forsørgelsesanstalterne (se p. 524), der er opførte 1900-03. Man byggede endvidere to nye Kirker, Skt. Lukas Kirke (1897) og Skt. Thomas Kirke (1898).

I det 20. Aarhundrede har Frederiksberg Jærnbanestation i Anledning af Baneforholdenes Omordning mistet sin Betydning, idet den fra at være Station paa Vestbanen er blevet Station paa en Sidebane til Frederikssundsbanen (Frederiksberg-Vanløse), men den er dog stadig af Vigtighed for Godstrafikken, og naar den under Arbejde værende Ringbane bliver færdig, vil den blive et vigtigt Led i Nærtrafikken. Efter at Banelinien fra København til Frederiksberg er nedlagt, er Rosenørns Allé ført igennem som Hovedfærdselslinie og sat i Forbindelse med Gyldenløvesgade; her er bl. a. de tidligere Fodboldbaner bebygget med anseelige Bygninger, saaledes Udstillingshallen „Forum" (p. 501) og Købmandsskolens Kvindefdeling (p. 447), og ved Vodrofsvej er den gamle Vodrofgaard, der fra 1860'erne benyttedes som Forlystelseshave (Vodroflund), i 1906 blevet nedlagt og



Arealet bebygget med et nyt Kvarter. I 1904-05 er endvidere anlagt 3 nye Gader: Prinsesse Mariés Allé mellem Gl.-Kongevej og Vodrofsvej paa det tidl. Bryggeri Svanholms Grund, Hornemanns Allé, mellem Gl.-Kongevej og Frederiksberg Allés første Runddel paa det tidl. Forlystelsessted Skt. Thomas' Grund (Ejendommen ejedes c. 1872-80 af Apoteker A. H. Riise fra Skt. Thomas), og Frederik VI's Allé mellem Allégade og Frederiksberg Have paa en Grund, hvor tidl. Københavns Sporvejselskab havde Stalde og Vognremiser. Iøvrigt er Frederiksbergs Bebyggelse i dette Tidsrum hovedsagelig foregaaet mod V., i det tidl. Landdistrikt, saaledes Fuglebakken og Kvarteret omkring 5. Juni Plads; talrige Sideveje er opstaaet ved Finsensvej, Peter Bangs Vej og Røskildevej, og der er anlagt en bred Hovedvej, Dalgas Boulevard, der skærer disse Veje og gaar gennem hele Landdistriktet fra S. til N. Flere nye Kirker er blevet byggede, saaledes Skt. Markus Kirke (1902), Solbjærg Kirke (1908), Mariendalskirken (1908), Godthaabs Kirken (1911) og Lindevangs Kirke (1926). Det Tidspunkt nærmer sig stærkt, da alle Grunde paa Frederiksberg er bebyggede. Da Kommunen ved de i 1902 stedfundne Indlemmelser i København er blevet helt omsluttet af Hovedstaden, har den saaledes ingen Mulighed for at vokse sig større i Areal, men den hævder stadig sin kommunale Selvstændighed overfor København, der oftere har gjort Forsøg paa at faa den indlemmet.

## De gamle Landsbyer paa Hovedstadens Omraade.

Det er foran omtalt, at Byen *Havn*\*) allerede i Middelalderen har opslugt en Landsby *Serreslev* (1198 Serslef, 1370 Særezløf), og at Frederiksberg ligger paa Landsbyen *Solbjærgs* Plads (1193 Solbiarga, 1370 Solbyerghe), en ret betydelig Landsby, der 1611 havde 13 Bøndergaarde, ligesom ogsaa *Nyby* (1370 Nyby, Niby) har ligget paa Frederiksbergs Grund. Men først ved Indlemmelserne i 1901-02 blev et større Areal af Bondejord lagt indenfor Hovedstadens Omraade.

*Sundby Sogn*, der  $\frac{1}{2}$  1896 var udskilt fra Taarnby Sogn, og som i sin Helhed blev indlemmet i København, bestod af de tidl. Landsbyer *Sundbyvester* (1085 Sundby occidentali, 1370 Sunby westræ) og *Sundbyøster* (1370 Sundby østræ); de havde i Matriklen af 1688 henholdsvis 13 og 14 Bøndergaarde. Sundbyøster og Sundbyvester (Sundby orientalis og occidentalis) nævnes 1085, da Knud den Hellige skænkede Gaarde her til Lunds Bispestol. I Sundbyøster laa en Kongsgaard *Svanelejegaard*, siden kaldet *Rødegaard*, hvor efter Traditionen Sigbrit og Dyveke havde Bolig; Gaarden er Nabo til Røde Kro.

Af *Hvidovre Sogn* indlemmedes *Valby* (1193 Walbi, 1198 Walbu, 1257 Walby) og *Vigerslev* (1193 Wikislef, 1198 Wigislef), der i Matriklen af 1688 havde henholdsvis 13 og 8 Bøndergaarde. Valby og Vigerslev nævnes 1186 som Del af Absalons Besiddelser; de danner sammen med Solbjærg og Serreslev Borgen Københavns Birk og hørte i Middelalderen til Skt. Clemens Sogn. Syd for Valby

\*) Navnet kendes ældst i Formen *Havn* (1186 Hafn, 1199 Haffn), men da Saxo omtaler Byen som „mercatorum portus“, og Vald. II's Jordebog 1231 har Kiopmanhafn, er den sammensatte Navneform sikkert at betragte som en Sideform af samme Alder; senere blev den eneherskende, og dens Udvikling kan følges gennem Eksempler som 1249 Kopmanahafn, 1404 Køpmenhawen, 1416 Køpendehaffn og Køpnæhafn; allerede 1429 er det sammentrukke til Køpenhafn. Paa samme Maade finder man i nedertysk Form 1370 Copmanhavene, men 1373 Copenhauen. Latiniseret anvendes derimod den gamle usammensatte Navneform: Hafniæ, som Adjektiv Hafni(jensis).



Bymark ved Stranden ligger Kongens Enghave, vistnok oprindelig Bymark for en Udflyttertorp fra Valby, *Hammerstrup*. Som Kongens Enghave nævnes Jorden i 1532; den blev bortsolgt og udparcelleret i 1795.

Endvidere indlemmedes hele *Brønshøj Sogn*, med Byerne *Brønshøj* (1193 Brunshoga, 1198 Brunshoge), der 1688 havde 9 Bøndergaarde, *Vanløse* (1198 Huanlosæ), der 1688 havde 10 Bøndergaarde, *Husum* (1370 Husum), der 1688 havde 10 Bøndergaarde, *Utterslev* (1198 Otherslef), der 1688 havde 11 Bøndergaarde, og *Emdrup* (1193 Imbrethorp), der 1688 havde 4 Bøndergaarde.

I Pave Urbans Brev af <sup>21/10</sup> 1186 nævnes bl. a. Utterslev med sit Tilliggende, Emdrupgaard og 1 Bol i Brønshøj, den senere Præstegaard, som Del af Absalonsgaven. Disse Landsbyer tillige med de senere af Bispestolen erhvervede Husum og Vanløse dannede Brønshøj Sogn; i Middelalderen var de underlagt Bispeborgen Hjortholm ved Furesøen.

I *Husum* laa forud en Hovedgaard, der tilhørte Roskilde Bispestol. Den var 1395 forlenet til Jacob Jensen, 1417 til Peder Truelsen, og 1486 beboet af Karine Krumpensdatter, Jon Iis' Efterleverske; 1507-09 var Erik Madsen (Gøye) Bispens Lensmand i Husum; 1577 blev Lenet forenet med København. Fr. III pantsatte Husum Gaard og By samt Mørkhøj By til Hans Pedersen Klein og Arent Berntsen, Indbyggere i København, for Pengeforstrækninger under Belejringen. De afhændede Pantet til Feltherre Hans Schack, som atter overdrog det til Oberstlieutenant Ditlev Rumohr, og denne overdrog atter Husumgaard med meget andet Gods til Kongen som Vederlag for Gisselfeld Hovedgaard. 1672 udlagdes Gaarden til Generalkrigskommissær Nicolaus Bennich, der s. A. solgte den til Cai Lorentz Greve Brockdorff, som atter 1676 afhændede den til Storkansler Grev Fr. Ahlefeldt. Den ejedes 1681 af den livlandske Adelsmand Johan Heidemann, † 1684, hvis Enke Veronica Elisabeth i 1684 boede paa Gaarden sammen med Jomfruene Anna Sophie Ulfeld og Sophie Friis, af hvilke den sidste havde Gaarden i Forpagtning; det var hos disse, henholdsvis Broder- og Søsterdatter af Corfits Ulfeld, at Leonora Christine i nogen Tid tog Ophold efter sin Løsladelse 1695 og her skrev Slutningen af „Jammersmindet“. Enkegrevinde Ahlefeldt solgte 1686 Husumgaard til Rebecca Elisabeth Poppe, Enke efter Oberst Steen Andersen Bille, som atter testamenterede den til sin Datter Anna Cathrine Bille, hvis Ægtefælle Richard Bolton 1699 solgte den til Oberst Georg Christoffer v. Puttkammer, der atter 1702 afhændede den til Peder Svendi Jensen Fersløv. Følgende Ejere var Johanne Cathrine Tilles, Enke efter Peder Svendi til Hjortespring, der 1709 solgte den (for 4900 Rd.) til Thomas Kahn; senere ejedes den af Anna Marie Ehrenschildt, Enke efter Etatsrd. Bøfke, der 1715 solgte den til Jak. Einsberg, Forpagter paa Knabstrup, som straks afhændede den til Hofapoteker Gotfr. Becker (for 2000 Rd.). Denne solgte den 1720 til Ritmester Bolle Luxdorph Rose (for 6063 Rd.), hvis Bo 1732 solgte den ved Auktion (65½ Td. H., for 4305 Rd.) til Hans Henr. Ermandinger til Hjortespring, som endelig 1738 overdrog Gaarden til Kronen, hvorefter den blev nedlagt.

Ved Aar 1360 nævnes Peder Jensen de Ymmere o: *Emdrup*, og 1422 boede her en Væbner Johannes Petri de Ymmethorp (maaske en Søn af den foregaaende), der førte Slægten Væbners Skjoldemærke.

I 1536, da de københavnske Borgere Anders Halager og Peder Villadsen efter Reformationen fik Emdrupgaard, oprettedes af den en Landsby paa 4 Gaarde. Den nuvær. Emdrupgaard er opbygget (jfr. Dske Atl. II p. 231) i 1712 af Oversekretær Chr. Mønnichen som en Lystgaard.



Boo Jensen af Watnløsø (Vanløsø) nævnes 1355.

*Utterslevgaard*, der tilhørte Roskildebispens fra Absalons Tid, blev siden delt i 2 Gaarde, af hvilke den ene fra Reformationstiden til 1637 beboedes af Sognefogeden, derefter af Herredsfogeden i Sokkelund Herred, indtil den i 1673 gik over til Brygger Peder Nielsen Munk, efter hvem den i lang Tid bar Navnet Munkegaarden. Den anden Halvdel af Utterslevgaard blev efter Reformationen af Kongen forlenet til Borgeren Walter Symensen, som 1542 afstod den til Rentemester Joachim Beck. Blandt de senere Ejere kan nævnes Admiral Jørgen Vind, som fik Brev 1642, og hvis Enke 1653 overdrog den til Kansler Christian Friis, hvis Enke 1657 solgte Gaarden til Kancellisekretær Ernst Reitzer. I 1672 fik Stiftamtmand Christian Scheel og derpaa Sønnen Jørgen Scheel Gaarden, som efter dem fik Navnet Scheelens Gaard. I 1698 var Samuel Christopher Plessen Ejer af Gaarden, som 1705 konfiskeredes af Staten og derpaa gik over til Bønder.

Ved det højtliggende Brønshøj havde de Svenske under Karl Gustav 1658-60 anlagt en befæstet Lejr („Karlstad“) med ganske anselige Huse, til hvilke Omegnens Kirker og andre Bygninger maatte afgive Materiale (se „Museum“ 1896 I p. 131). Den svenske Konge havde en Tid sit Hovedkvarter i Utterslev, og Sognet led meget under Fjendens Ophold; Brønshøj Kirke benyttedes som Tøjhus, og Præstegaarden blev nedbrudt.

Ved Bispebjerg Mølle har ligget to „Galgehøje“, hvoraf den ene indesluttede Grave fra Sten- og Bronzealderen.

---